

18. YÜZYIL MEDİNESİNDE SİNDLİ ÂLİMLER

SINDHI SCHOLARS IN MEDINA IN THE 18TH CENTURY

Ahmet AYDIN*

Öz

18. yüzyılda Hicaz bölgesindeki ilmi çalışmaları ile şöhret bulmuş Sindli âlimler dikkati çekmektedir. Aralarında herhangi bir akrabalık bağı bulunmayan bu isimlerin dönemin ilim merkezlerinden biri olan Sind bölgesinde doğup büyümeleri, hayatlarının bir bölümünü Hicaz bölgesinde geçirmeleri yahut da buraya yerleşmiş olmaları ve hoca-talebe ilişkileri sayesinde ilmi irtibatlarla sahip bulunmaları ortak yönlerini teşkil etmektedir. Fikih meselelerde aralarındaki derin fikir ayrılıklarından dolayı birbirine şiddetle muhalefet gösteren Sindli âlimler de tespit edilebilmektedir. Sindîler başta hadis ilmi olmak üzere yaptıkları çalışmalar ve yetiştirdikleri öğrenciler vasıtasıyla Hicaz ile Hint bölgeleri arasındaki ilmi irtibatın kurulmasında etkili olmuşlardır. 18. yüzyıl tecdid hareketlerinin Sindli âlimlerin de içinde yer aldığı bu bölgedeki bir ulemâ ağundan (network) doğduğunu savunan çok sayıda Batılı çalışmaya ulaşılabilir. Örneğin Vehhâbîliğin kurucusu sayılan Muhammed b. Abdilvehhâb (v. 1206/1792) da buna dâhil olmak üzere tecdid hareketi önderlerinin Hicâz'da ders aldıkları ilmi çevrenin önde gelen hocalarından biri Muhammed Hayât es-Sindî'dir (v. 1163/1749). Bu araştırma Ebû'l-Hasen es-Sindî ve talebesi Muhammed Hayât es-Sindî'nin fıkıh ve hadis ilimlerine dair çalışmalarını merkeze alarak 18. yüzyılın Hicâz'ındaki ilmi tartışmaları tespiti yönelik küçük bir katkıda bulunmayı hedeflemektedir.

Anahtar Kelimeler: İhyâ/Tecdid, İctihad, Taklid, İntikal.

Abstract

The Sindian scholars draw attention with their scientific studies in Hicaz region in the 18th century. Common points of these names are that they are born and grew up in Sind which is one of the centers of the period and they spend their lives in the Hejaz region or have settled here and they have a scientific contacts through teacher-student associations. Sindian scholars can be identified who violently criticize each other for their deep disagreements on the subject of Islamic law. They have been influential in the establishment of scientific relations between the scholars and students and the scholarship between Hijaz and the Indian subdivisions, especially regarding the hadith. Numerous Western studies can be identified arguing that the reform movements in the 18th century arose from a network of scholars, including Sindy scholars. For example Muhammad Hayat al-Sindi (v. 1163/1749) is one of the well-known scholars of the scientific environment in which the 18th century reform movements taught in Hijaz. The founder of the Wahhabi movement, Muhammad b. Abdilvehhab (v. 1787) also learned from him. This study aims to make a small contribution towards the determination of the scientific discussions in the 18th century by focusing on the studies of Abu al-Hasan al-Sindi and his student Muhammad Hayat al-Sindi on the science of fiqh and hadith.

Keywords: Reform, İjihad, Taqlid, İntiqal.

Giriş

16. yüzyılda Hint alt kıtasındaki siyâsî çatışmalar ve dinî tartışmalardan uzak kalmak isteyerek Hicâz bölgesine yerleşen hocalar (Bilkan, 2015, 95-121) vasıtasıyla Hicaz ile Hint bölgeleri arasındaki hoca-talebe ilişkisi kuvvetlenmeye başlamıştır. Bâbü Şah ve oğlu Hümâyun'un Hindistan'daki fetih faaliyetleri neticesinde doğan siyasi kargaşadan kurtulmak ve ilmi faaliyetler üzerinde yoğunlaşmak amacıyla bu yüzyılda Hicaz'a giden öncü isimlerden biri Ali b. Hüsâmüddin b. Abdilmelik b. Kâdihân el-Müttakî el-Hindî (v. 975/1567) olmuştur. Gucerât Sultanı Bahadır Şah'ın Hümâyun'a yenilmesinin ardından 1536'da Mekke'ye giden Ali el-Müttakî gerek islah fikirleri gerekse verdiği hadis dersleri ve bu sahada şöhret bulan eserleri ile hadis eğitiminde Hintli âlimlerce Hicaz'ın bir ilim havzası olarak görülmesinde önemli rol oynamıştır (Abdülhay el-Hasenî, 1999, IV, 385-389; Özşenel, 2014, 48-55; Daudî, 1995, 71-73). 17. yüzyıla gelindiğinde kolonyal faaliyetlerin etkisi ile büyük gelişme gösteren deniz ticaretinin ilim dünyasına olan dolaylı katkısıyla Hintli öğrencilerin Hicâz bölgesine başta hadis dersi almak üzere gitmeleri oldukça kolay bir hâle gelmiştir. Deniz yoluyla bu iki bölge arasındaki ilmi irtibatlar kara yoluyla sağlanan ilmi ilişkilere nazaran oldukça gelişmiştir. Hicâz'daki hadis sahasındaki birikimin Hint alt kıtasına taşınmasında bu yüzyılda Harameyn'e giden ve burada uzun yıllar kalarak Hindistan'dan gelen öğrencilere mihmandarlık yapmış Abdülhak ed-Dihlevî (v. 1052/1642) gibi hocaların etkili olduğu görülmektedir (Aziz Ahmed, 1990, 16; a.mlf., 1995, 70-71; Daudî, 1995, 48, 88-89; Nafi, 2013, 206). Ulemâ biyografilerine bakıldığında bu yüzyıldan itibaren bir öğrencinin eğitimini tamamlamak üzere Hicâz'a gitmesine yönelik bir geleneğin oluşmaya başladığı anlaşılmaktadır. Coğrafi konumunun etkisiyle Babür'üler (1526-1858) döneminde de önemli bir ticaret bölgesi olma vasfını koruyan Sind bölgesi aynı zamanda önemli ilim merkezlerinden biri

* Dr. Öğr. Üyesi, Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi.

olmuştur (Özcan, 2009, 243). 18. yüzyılda Sind bölgesinden Hicâz'a giderek yerleşen Sindli âlimler arasında Ebû'l-Hasen Nûruddîn Muhammed b. Abdilhâdî es-Sindî et-Tettevî (1138/1726), Muhammed Hayât es-Sindî (v. 1163/1750) ve Muhammed Sâdık es-Sindî (v. 1187/1773) öne çıkmaktadır. Hanefî mezhebi müntesibi bu Sindli âlimler 18. yüzyıl Medinesi'ndeki hadis tedris faaliyetleri ile öne çıkan bir grubu temsil etmişlerdir (İnce, 2014, 292). Hadis eğitimi ve yazdıkları hadis şerhleri onların sahih hadislerle amele yaptıkları vurgunun ve taassup olarak niteledikleri tüm meselelerde tek bir mezhebin görüşüne uyulması üzerinde temerküz eden bir intisap düşüncesine yönelik eleştirilerinin ifade bulduğu zeminleri teşkil etmiştir. Bu çalışma sözü edilen isimlerden Ebû'l-Hasen es-Sindî ve talebesi Muhammed Hayât es-Sindî'nin görüşleri üzerinde yoğunlaşarak bu ilim muhitinde fıkıh ilmî merkezinde tartıştıkları meseleleri tespit etmeyi hedeflemektedir.

İslam coğrafyasının farklı bölgelerinde ortaya çıkan ihyâ hareketlerinin hoca-talebe ilişkisi çerçevesinde yoğun ilmî irtibatlar içerisinde oldukları söylenen Haremeyn'deki bir ulemâ grubuna yönelik araştırmalarda Ebû'l-Hasen es-Sindî ve Muhammed Hayât es-Sindî bu ulemâ ağının (network) merkez simaları kabul edilmektedir (Lapidus, 1997, 456). John O. Voll Haremeyn merkezli ulemâ ağı kavramını geliştirmiş (Kaya, 2014, 24) ve ileri sürdüğü tezi (network) çok sayıda biyografi merkezli çalışma kaleme alarak temellendirmeye çalışmıştır (Voll, 1975, 32-39; a.mlf., 1980, 264-273; a.mlf., 2002, 356-372). Gerek hocaları gerekse intisap ettikleri mezhepler ve kaynak tasavvurları farklı olan ihyâ önderlerinin faaliyetlerini tek bir kaynaktan beslenen bir hareket olarak tasvir ederek izah etme ve yorumlama imkânı veren bu tez büyük kabul görmüştür (Dallal, 2014, 91-92; Reichmuth, 2002, 286-288; Azra, 2014, 157-158, 164). 18. yüzyıl Medine'sine yönelik çalışmalarda da bu iki Sindli âlimin temâyüz ettiği görülür (İnce, 2014, 15, 293-294; Voll, 2014, 66). Muhammed Hayât es-Sindî hakkında müstakil bir çalışma kaleme alan Basheer M. Nafi onun ilmî görüşleri ve yaklaşımlarının münferit bir çaba olarak görülemeyeceğini bilakis 18. yüzyılda İslam dünyasında etkinliği giderek artan bir "Medineli âlimler ağı" içerisinde değerlendirilmesi gerektiği neticesine varmıştır. Ona göre Muhammed Hayât es-Sindî'yi tesiri altında bırakan Medine'nin ilim muhiti İslam dünyasının farklı bölgelerinden gelen ve hoca-talebe irtibatı içerisinde sadece senedli hadis rivâyetiyle iştigal etmeyen aynı zamanda hadislerin anlaşılması ve sahih rivâyetler ile amel edilmesine yönelik bir takım tasavvurları gelişen bir ilim çevresini barındırmaktadır. Bu çevre Kur'ân ve hadislerden doğrudan çözüme ulaşmaya çalışan âlimlerin ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. Bahsedilen bu çevreye katılan her bir talebenin bu temayüllere sahip olmadığına dikkati çeken Nafi, bu öğrencilerin arkalarında görüşlerini ifade ettikleri eserler bırakmamaları sebebiyle de söz konusu tesirin tam olarak ortaya çıkarılamayacağını söylemektedir (Nafi, 2013, 204, 207-208).

Sahih senedli rivâyetler karşısında dönemin fıkıh âlimlerinin kendi mezhepleri tarafından kabul edilen görüşleri savunmaya devam etmeleri, fukahânın tek bir mezhebe uyulması ve bir meselede dahî başka bir mezhebin görüşünün alınamayacağını ileri süren bir mezhep telakkisini savunmaları, kendi mezheplerinin en doğru ve isabetli mezhep olduğunu düşünmeleri aksine diğer mezhepleri ise hata saymaları bu iki Sindli âlimin ortak eleştirilerini oluşturmaktadır. Gerek Muhammed Hayât es-Sindî ile aynı dönemde bu bölgede bulunan Şah Veliyyullah'ın, gerekse hoca-talebe ilişkisi ile bu dönemde Hicaz'da yetişen isimlere talebelik eden Muhammed b. Ali es-Senûsî'nin mezhepleri reddetmemekle birlikte mezhep müntesibi âlimleri aynı hususlarda tenkit etmeleri bu bölgede olgunlaşan bir takım ortak fikhî tasavvurların varlığına işaret etmektedir. Aynı zamanda furû'-i fıkha dair bazı meselelerde de ortak birtakım düşüncelere sahip oldukları görülmektedir. İhyâ önderlerinin görüşlerine kaynaklık etmeleri ve fikrî temayüllerini etkilemeleri bakımından bir karşılaştırmada bulunmak da bu çalışmanın tâli hedefleri arasında yer almaktadır. Başta Muhammed Hayât es-Sindî olmak üzere inceleme konusu edilecek Sindli âlimler Haremeyn'deki ulemâ ağının merkez simaları olmakla birlikte sözü edilen çevre bu isimlerle sınırlı değildir. İbrahim el-Kurânî ve oğlu Ebû Tâhir el-Kurânî gibi dönemin meşhur Medineli hocaları hakkında yapılacak çalışmaların bu ulemâ topluluğunun ortak vurguları, hedefleri ve etkisine dair daha derin ve kapsamlı analizleri ortaya çıkaracağı müsellemidir.

Medine'deki ilim muhitinin merkez şahsiyetleri arasında yer alan bu Sindli isimler hakkındaki bir araştırma ictihad, taklid, bir mezhebe intisap ve intikal gibi ihyâ hareketleri arasında tartışma konusu olan meselelerin bu bölgede hangi yoğunlukta ele alındığını göstermesi cihetinden de önem arz etmektedir. Zira İslâmî ilim geleneği çerçevesinde mevcut duruma eleştiriler yönelten bu isimler Batılı araştırmaların aksine İslam dünyasında yeterli ilgi görememişlerdir. Yukarıda arz edilen Haremeyn merkezli ulemâ ağı tezini ortaya atan ve bu tezi geliştiren Batılı isimlerin ise bu ilim çevresinde yer alan şahsiyetlerin hadis sahasındaki telif ve tedris faaliyetlerini vurguladıkları fakat bu faaliyetin mahiyeti ve anlamını tartışmadıkları ve İslam geleneğindeki hadis-fıkıh merkezli tartışmalar içerisindeki konumunu tayin edemedikleri görülür. Sözü edilen çalışmalarda farklı mezheplere müntesip ve hadisçi olmaları ile öne

çıkarılan (Levtzion-Weigert, 2014, 133) isimler arasındaki yoğun ilmî ilişki ağları tespit edilmekte fakat fıkıh ilmi cihetinden bu hoca-talebe ilişkisinin tesirleri inceleme konusu dışında kalmaktadır. Oysa ki 18. yüzyıl Medinesi'nde furû-i fıkıhın birçok sahasına dair mesele sözü edilen bu hadis şerhleri zemininde tartışılmaktadır. Bu konudaki en velûd yazarlar arasında da bu çalışmanın mevzuunu teşkil eden Sindli âlimler yer almaktadır. İslâmî ilimlerin pek çok sahası ile ilgili yönleri bulunan ihyâ hareketlerinin Batılı araştırmacılar tarafından özellikle hadis ve tasavvuf alanları bağlamında incelenmeye çalışılması (Voll, 2014, 63-64) onların temelde tabakat kaynakları ve icâzetlerden oluşan bibliyografik malzemeyi esas alan temâyüllerinin bir neticesidir. Bu sebeple de tecdîdin fıkıh ve fıkıh usûlü sahalarındaki neticeleri gözardı edilmiştir (Kaya, 2014, 34). Aşağıda Sindli bir hoca ve talebesinin 18. yüzyıl Medine'sindeki ilmî faaliyetleri fıkıh disiplini cihetinden incelenmeye gayret edilecektir.

I. Ebû'l-Hasen es-Sindî el-Kebîr

Tam adı Ebû'l-Hasen Nûruddîn Muhammed b. Abdi'l-Hâdî es-Sindî'dir. Aşağıda kendisinden bahsedilecek olan aynı künye ve nisbe ile anılan Muhammed Sâdık es-Sindî ile karıştırılmaması için Ebû'l-Hasen es-Sindî, nisbesine eklenen "el-Kebîr" sıfatı ile şöhret bulmuştur. Sind bölgesine bağlı olan Tette'de doğmuş, ilk eğitimini bu bölgede almış ve ardından 1102/1691'de Medine'ye giderek yerleşmiştir. Burada dönemin en meşhûr hocalarından sayılan İbrâhim el-Kurânî'nin öğrencisi olmuştur. Hadis ilmi sahasında ise Abdullah b. Sâlim el-Basrî (v. 1134/1722) ve Hasan b. Ali el-Uceymî'den (v. 1113/1701) icâzet almıştır. Talebeliğinin ardından Ebû'l-Hasen es-Sindî İslam dünyasının farklı bölgelerinden gelen çok sayıda öğrencinin kendisinden ders almak istediği, Mescid-i Nebevî'nin önde gelen hocalarından biri olarak temâyüz etmiştir (Nafi, 2013, 207; İnce, 2014, 255; Voll, 2014, 54). Onun Hicâz'daki hadis rivâyeti ve tedrisindeki yerini tayin etmeye çalışan Voll, Hameyn bölgesinde bu dönemde hadisçiliği ile öne çıkan isimlerin çoğunun Mısırlı muhaddis Muhammed b. Alâüddin el-Bâbilî'den (v. 1077/1666) hadis dersi aldıklarını Ebû'l-Hasen es-Sindî'nin hocalarının Bâbilî'nin en önemli öğrencileri olduklarını belirtir. Sözü edilen bu isimler Hameyn merkezli ulemâ grubunun özünü teşkil etmekte ve bu ilmî çizgi Ebû'l-Hasen es-Sindî tarafından devam ettirilmektedir (Voll, 2014, 65-66).

Ebû'l-Hasen es-Sindî Dâru's-Şifâ Medresesi'nde *Kütüb-i Sitte* ve Ahmed b. Hanbel'in *el-Müsned*'ini uzun yıllar okutmuştur. Verdiği dersler sırasında *Kütüb-i Sitte*'ye yazdığı hâşiyeler onun en önemli çalışmaları arasındadır. Bunlardan yalnızca Tirmizî'nin eseri için hazırladığı çalışmasını tamamlayamamıştır. Ahmed b. Hanbel'in *el-Müsned*'ine dair de bir hâşiyesi bulunmaktadır. Fıkıh sahasında *Fethü'l-kadîr* için bir hâşiyeye kaleme almıştır. Onun yaşadığı dönemde hadis şerhlerinin sayıca artışına dikkati çeken Basheer M. Nafi bu çalışmaları yapmasını içinde yetiştirdiği Medineli ilim halkasının bir tesiri olarak görmekte, onun dini inanç ve uygulamaların temel kaynağının hadisler olduğunu göstermeye yönelik bir çaba ile bu çalışmaları kaleme aldığını söylemektedir (Nafi, 2013, 207-208). Nafi işaret etmemiş olsa da müntesibi olduğu Hanefî mezhebine dair furû-i fıkıh sahasında bir eser kaleme almak yerine fikhî görüşlerini sözü edilen bu hadis şerhlerinde ifade etmesi onun muhaddis fakihlik temâyülü ile doğrudan ilişkilidir. Ebû'l-Hasen es-Sindî 1138/1726 senesinde Medine'de vefât etmiştir (Nafi, 2013, 214; Abdülhay el-Hasenî, 1999, VI, 685; Murâdî, 1988, IV, 66; Özşenel, 2009, XXXVII, 245-246; Zirikli, 1984, VI, 253; Cebertî, ts., I, 135; İsmail Paşa el-Bağdâdî, ts., II, 318; Daudî, 1995, 84-85).

Hanefî mezhebine müntesip bir âlim olan Ebû'l-Hasen es-Sindî (Ebû'l-Hasen es-Sindî, ts., II, 136; Abdülhay el-Hasenî, 1999, VI, 685; Murâdî, 1988, IV, 66) mezhebin sahih hadislerle muhâlif olduğunu kabul ettiği furû-i fıkıh sahasında bu rivâyetler ile amel edilmesi gerektiği görüşündedir. Ref'u'l-yedeyni savunması ve ellerin göğsün üstünde bağlanacağını kabul etmesi mezhebin görüşüne muhalef ettiği konular arasındadır. Fikirleri sebebiyle dönerim âlimlerinin tepkisi ile karşılaşan Ebû'l-Hasen es-Sindî görüşlerinden vazgeçmemesi nedeniyle altı gün hapis yatmış fakat serbest kaldığında aynı görüşleri savunmayı sürdürmüştür (Özşenel, 2009, XXXVII, 246).

18. yüzyılda Sindli Hanefî fıkıh âlimleri arasında namazda ellerin göbeğin altında mı yoksa göğsün üstünde mi bağlanacağı meselesi hakkında geniş tartışmalar yaşanmıştır. Bu konudaki ilk çalışmayı *Dirhemü's-surre fi vad'i'l-yedeyn tahte's-surre* adını verdiği eseri ile Muhammed Hâşim b. Abdilgafûr es-Sindî (v. 1174/1760) kaleme almıştır. Muhammed Hâşim es-Sindî, Sind bölgesine bağlı Tette'de doğmuş eğitim için bir dönem Hicâz'da bulunmakla birlikte Sind bölgesinde hayatını devam ettirmiş bir isimdir. Mekke'de dönemin Mekke Müftüsü Abdülkâdir b. Ebî Bekir b. Abdilkâdir es-Siddîkî'den (Murâdî, 1999, III, 49) Hanefî fıkıh ve hadis ilimlerine dair dersler almış ve fıkıh sahasındaki bilgisi ile tebellür etmiştir. Muhammed Hâşim es-Sindî vatanına döndükten sonra fetvâ vermeye ve fıkıh tedrisine başlamıştır (Abdülhay el-Hasenî, 1999, VI, 842-843). Bu risâledeki görüşlerini eleştirmek ve ellerin göğsün üzerinde bağlanması gerektiğini savunmak üzere Muhammed Hayât es-Sindî kendi ifadesiyle (Muhammed Hayât es-Sindî, 1993, 72; a.mlf., 1993, 93) hocası Ebû'l-Hasen es-Sindî el-Kebîr ile istişârede bulunarak ve ondan yardım alarak *Dürre fi izhâri*

ğâşî nakdi's-surre'sini hazırlamıştır. Kendisine yöneltilen bu itiraza Muhammed Hâşim es-Sindî *Tersî'u'd-dürre 'alâ Dirhemü's-surre ve Mi'yâru'n-nakkâd fi temyîzi'l-mağşûş 'ani'l-ciyâd* olarak isimlendirdiği iki risâlesi ile cevap vermiştir.

Muhammed Hâşim es-Sindî Hanefî mezhebine müntesip olduğunu belirttiği fakat ismini vermediği bir din kardeşinin aklî ve naklî daha kuvvetli delillere dayanmaları sebebiyle Şâfiî mezhebini taklid ettiğini zannederek namazda ellerini göğsün üzerinde bağladığını, Hanefî mezhebi mensubu çok sayıda ismin de amelinin bu yönde olduğunu işittiğini söylemektedir (Muhammed Hâşim es-Sindî, 1993, 17). Bahsettiği bu kimsenin İbnü'l-Hümâm'ın (v. 861/1457) *Fethü'l-kadîr*'ine hâşîye yazan birisi olduğunu ve namazda ellerin bağlanması ile ilgili görüşünü bu eserinde savunduğunu ifade etmesinden bahsettiği kişinin Ebû'l-Hasen es-Sindî el-Kebîr olduğu anlaşılmaktadır. Zira Ebû'l-Hasen es-Sindî halen yazma hâlinde olan Tirmizî'nin *Sünen*'ine yazdığı hâşîyesinde de bu görüşünü dile getirmektedir (Ebû'l-Hasen es-Sindî, nr. 269, vr. 21a-21b). Muhammed Hayât es-Sindî'nin hocasının görüşlerinden de yararlanarak bahsedilen eseri kaleme almasının sebebinin onu savunmak üzere Muhammed Hâşim es-Sindî'ye cevap verme isteği olduğu ortaya çıkmaktadır. Muhammed Hâşim es-Sindî'nin ona yönelttiği tenkitlerden Muhammed Hayât es-Sindî'nin de bu görüşte olduğu anlaşılmaktadır (Muhammed Hâşim es-Sindî, 1993, 76).

Namazda ellerin bağlanması Hanefî, Şâfiî ve Hanbelî mezheplerinde sünnet sayılmıştır. İmam Mâlik ise farz namazlarda ellerin bağlanmasını mekruh kabul etmiş, kıyâmın uzun olduğu nâfile namazlarda ise buna izin vermiştir. İbn Rüşd'ün mezhebin hâkim görüşüne muhalefet ederek ellerin bağlanacağı hükmünü savunduğu görülür (Serahsî, ts., I, 23-24; Kâsânî, 2003, II, 27-29; Müzenî, 1998, 25; Mâverdi, 1994, II, 99-100; Şirâzî, 1996, I, 239-240; Gazzâlî, 1997, II, 100; Râfiî, 1997, I, 477-478; Nevevî, ts., III, 267-270; Sahnûn, 1994, I, 169-170; İbn Rüşd, 1982, I, 137; İbn Kudâme, ts., II, 140; Şevkânî, 2006, IV, 84-85; Topal-Keskin, 2016, 401-402).

Hanefî mezhebinde ellerin göbeğin altında bağlanacağı kabul edilmiş, Hanbelî mezhebinde ise göbeğin üzerinde mi yoksa göbeğin altında mı bağlanacağı tartışma konusu olmuştur (İbn Kudâme, ts., II, 141; Ebû Tâlib Abdurrahman b. Ömer, 2000, II, 214-215). Hanbelî fıkıh âlimleri ellerin göğüs hizasında bağlanmasını ise mekruh saymışlardır (İbn Müflih, 2003, II, 168-169). Mâlikî mezhebinde nâfile namazlarda ellerin göğüs ile göbek arasında bir yerde bağlanması görüşü kabul edilmiştir (Abdüssemi' el-Âbî, ts., I, 52). Şâfiî mezhebinin bu konudaki görüşü ise farz ve nâfile namazlarda ellerin göğsün altında bağlanacağı yönündedir (Mâverdi, 1994, II, 100; Nevevî, ts., III, 269). Netice olarak dört büyük mezhepten hiçbirinin ellerin göğsün üzerinde bağlanacağını savunmadığı görülür. Muhammed Hâşim es-Sindî de Ebû'l-Hasen es-Sindî'nin arz edilen meselede Şâfiî mezhebini taklid ettiğini zannettiğini söyleyerek (Muhammed Hâşim es-Sindî, 1993, 17) İmam Şâfiî'nin görüşünün bu yönde olmadığına işaret etmektedir. Ona göre Ebû'l-Hasen es-Sindî bu meselede beşinci bir görüş (mezhep) ortaya çıkarmıştır (Muhammed Hâşim es-Sindî, 1993, 95). Şâfiî'den ellerin göğsün üstünde bağlanacağı yönünde bir rivâyetin geldiğini ifade eden Muhammed Hâşim es-Sindî bu rivâyetin mezhep âlimleri tarafından kabul görmediğini fakat ismini vermediği bu kimsenin sözü edilen rivâyete itimat ettiğini belirtir (Muhammed Hâşim es-Sindî, 1993, 24).

Tirmizî *Sünen*'inde namazda ellerin bağlanması ile ilgili bâbta Sahâbîler, Tâbiûn ve ehl-i ilim arasında bu konuda ellerin göbeğin üzerinde ve altın bağlanması olarak iki farklı uygulamanın bulunduğu tespitini yapmakta ve bu konuda bir genişliğin var olduğunu söylemektedir. Ameldeki ihtilaf söz konusu bu genişlikten kaynaklanmaktadır (Tirmizî, Salât, 187). Ebû'l-Hasen es-Sindî Tirmizî'nin eserine yazdığı hâşîyesinde göbeğin üstünde ellerin bağlanması ile göğsün herhangi bir kısmına ellerin koyulmasının kastedildiğini, bu meseleyle ilgili vârid olan rivâyetlerin ellerin bağlanması gerektiğini gösterdiğini fakat bağlanacak yerin belirlenmesi hususunda bilgi vermemesi sebebiyle amele bakılmasının uygun olacağını söylemektedir. Bu konudaki iki farklı uygulamadan birini temsil eden ellerin göbeğin altında bağlanacağını savunan Hanefîler'in delil olarak kullandıkları rivâyetler ona göre zayıftır. Ebû'l-Hasen es-Sindî İbnü'l-Hümâm'ın *el-Hidâye*'ye yazdığı şerhte bu konuda sessiz kalmasını kendi görüşünü destekleyen zımnî bir kabul olarak yorumlamaktadır. Kendi görüşünün dayanağını oluşturan rivâyetleri de zikreden Ebû'l-Hasen es-Sindî bu rivâyetlerin birinin mürsel olmakla tenkid edildiğini belirtmekte ve meseleyi Hanefî mezhebinin hadis tenkid kriterleri çerçevesinde tartışarak kendilerine göre mürsel rivâyetlerin hüccet olduğunu söylemektedir. Ona göre bu görüşü Hanefî mezhebi içerisinde ilk defa savunan isim Hindistan'daki Delhi Sultanlığı döneminde hüküm sürmüş bir hânedânlık olan Lûdîler (1451-1526) döneminde yaşamış bir Hanefî fakihî olan Alâüddin el-Hüdâd (İlâh dâd) b. Abdillâh el-Cunpûrî'dir (v. 923/1517) (Bilgrâmî, 2015, 94; Abdülhay el-Hasenî, 1999, IV, 312). Ebû'l-Hasen es-Sindî'nin ismini Mevlânâ el-Hüdâd el-Hindî olarak zikrettiği ve kendi mezhebine müntesip bir âlim olarak tanıttığı bu isim *el-Hidâye*'ye yazdığı şerhinde (Abdülhay el-Hasenî, 1999, IV, 312) namazda ellerin bağlanması meselesinde Hanefî mezhebinin dayandığı rivâyetlerin zayıf olduğunu ve ellerin göğüs üzerinde bağlanacağını gösteren Vâil b. Hucr'den gelen rivâyetle amel edilmesi gerektiğini savunmaktadır (Ebû'l-Hasen es-Sindî, nr. 269, vr. 21a-22a). Ebû'l-Hasen

es-Sindî'nin kendisinden önce mezhep içerisinde bu görüşü savunanların varlığına işaret ederek görüşünü temellendirmeye çalıştığı anlaşılmaktadır.

Muhammed Hâşim es-Sindî'nin de dile getirdiği üzere klasik Şâfiî kaynaklarında ilgili tartışma çerçevesinde Şâfiî'den gelen rivâyetlerden biri olarak bu görüşe işaret edilmemektedir. Müzenî bu görüşün dayanağını oluşturan Hz. Peygamber'in namaz kılışına dair ayrıntılı rivâyetleri ile tanınan Vâil b. Hucr'den (v. 51/671) (Özkan, 2012, XL, 452) gelen rivâyete eserinde yer vermekte fakat bu görüşü Şâfiî'ye izâfe etmemektedir. İbn Huzeyme'nin *Sahîh'i*nde (Sülemî, 1975, I, 272) yer verdiği bu rivâyette Hz. Peygamber ile birlikte namaz kıldığını söyleyen Vâil b. Hucr onun ellerini göğsünde bağladığını bildirmektedir. Müzenî gibi Şirâzî ve Nevevî de ellerin göğsün altında bağlanmasının müstehaplığına dair bu rivâyeti te'vil ederek delil olarak kullanmakta fakat Şâfiî'den yukarıda arz edilen yönde bir görüşün geldiğini belirtmemektedir (Şirâzî, 1995, I, 239-240; Nevevî, ts., III, 269-270). Bedreddin el-Aynî gibi bu görüşü Şâfiî'ye nispet eden az sayıda isme ulaşılabilir. Aynî bu görüşün Mâverdî'nin (v. 450/1058) *el-Hâvî'l-Kebîr*'inde bulunduğunu nakletmekle (Aynî, 1990, II, 208) birlikte sözü edilen eserde bu görüş tespit edilememektedir (Mâverdî, 1994, II, 99-100). Azimâbâdî de Şâfiî'den bu yönde bir görüş nakledildiğine dair bilgiyi Şâfiî kaynaklarına değil Aynî'nin eserinde verdiği bilgiye dayandırmaktadır (Azimâbâdî, 1968, II, 456-457).

Ellerin göğüs üstünde bağlanması gerektiğini gösteren rivâyetleri sened tenkidi bakımından inceleyen Muhammed Hâşim es-Sindî rivâyetlerin zayıflığını göstermeye çalışmakta, aynı zamanda Sahâbe ve Tâbiûn alimlerinin amelinin de bu yönde olmadığına işaret etmektedir. Zira Sahâbe ve Tâbiûn âlimleri arasında bu konudaki tartışma ellerin göbeğin altında mı yoksa üstünde bir yerde mi bağlanacağına dairdir. Ebû Hanîfe ve Şâfiî söz konusu bu iki görüşten birini tercih etmiştir (Muhammed Hâşim es-Sindî, 1993, 27-30, 42, 52). Ona göre Şâfiî'den gelen ellerin göğüs hizasında bağlanacağına dair meşhur olmayan görüşün mezhepte müftâ bih olan görüşle uzlaştırılması da mümkündür. Şâfiî ellerin göğüs hizasında bağlanacağını söyleyerek göğsün alt kısmında bir yerde bağlanması gerektiğini kastetmiştir. Oysa Muhammed Hayât es-Sindî ve hocası göğsün üst kısmında bir noktada ellerin bağlanacağını savunarak aslında Şâfiî'den nakledilen hiçbir görüşe uygun olmayan bir hükme varmışlardır (Muhammed Hâşim es-Sindî, 1993, 95).

Muhammed Hayât es-Sindî sözü edilen bu risâleye bir reddiye kaleme almış ve hocası Ebû'l-Hasen es-Sindî'nin iddia edildiği üzere Şâfiî mezhebini taklid etmediğini bizatihi bu konudaki sahih bir rivâyetle amel ettiğini belirtir. Muhammed Hâşim es-Sindî ilgili tartışmayı mezhep geleneği içerisinde tanımlamaya çalışmış ve Ebû'l-Hasen es-Sindî'nin görüşünü bir meselede Şâfiî mezhebine yapılan bir intikâl faaliyeti olarak değerlendirmiştir. 18. yüzyıl ihyâ hareketlerinin ortak vurgularından biri olan mezhebin görüşüne muhalif olsa bile sahih rivâyetler ile amel edilmesi düşüncesi çerçevesinde Muhammed Hayât es-Sindî söz konusu anlayışını izah etmiştir. Taklidin bir delile dayanmaksızın bir kimsenin görüşü ile amel edilmesi olduğuna dikkat çeken Muhammed Hayât es-Sindî hocasının bir delile dayanarak bu hükme vardığını söyleyerek onun intikal etmediğini bilakis ictihad yoluyla bu hükme ulaştığını zımnen dile getirir. Savunduğu hüküm ise Şâfiî'den gelen görüşlerden birine muvâfıktır (Muhammed Hayât es-Sindî, 1993, 53-54). Muhammed Hayât es-Sindî ellerin göğsün üstünde bağlanması gerektiğini gösteren rivâyetleri zayıf ve mürsel olmakla tenkid eden Muhammed Hâşim es-Sindî'ye rivâyetin farklı tarihlerine işaret ederek sıhhatini göstermeye çalışmıştır. Ona göre müntesibi olduğu Hanefî mezhebinin bu konuda ileri sürdüğü tüm nakli deliller zayıftır. Ellerin göğsün üzerinde bağlanması ile göbeğin altında bağlanması gerektiğini bildiren rivâyetleri de cem etme imkânı bulunmamaktadır (Muhammed Hayât es-Sindî, 1993, 57-58, 63-66, 70-72). Mezhebin görüşüne muhalif sahih bir rivâyet ile amel edilemeyeceğini kabul eden bir mezhep tasavvurunu eleştiren Muhammed Hayât es-Sindî bu anlayışın sahih bir rivâyete ulaşmaları hâlinde kendi görüşünün terk edilmesini isteyen Ebû Hanîfe'nin vasiyetine aykırı olduğuna vurgu yapmaktadır. Hocasının mezhebin dayandığı delilleri inceleyebilecek seviyede bir âlim olduğunu belirten Muhammed Hayât es-Sindî bu derecedeki fakihlerin dört mezhep imamından birinin görüşüyle uygunluk arz eden sahih rivâyetler ile amel edebileceklerini savunmakta ve bu kimseler hakkında kötü sözler sarf edenleri sert bir şekilde eleştirmektedir (Muhammed Hayât es-Sindî, 1993, 61-62).

Muhammed Hâşim es-Sindî *Tersî'u'd-dürre 'alâ Dirhemü's-surre* adını verdiği risâlesini hazırlayarak Muhammed Hayât es-Sindî'nin hocasının fikhî faaliyeti hakkındaki açıklamalarını tenkit etmiştir. Ona göre bu meselede mezhep içi bir ictihad faaliyeti yürütülmüyor yahut da Şâfiî mezhebinin görüşü ile amel edilerek intikal yapılmıyor ise bir kişinin bu hükme varabilmesi için mutlak müctehid sayılması gerekir. Zira Muhammed Hayât es-Sindî hocasının konuyla ilgili delilleri inceleyerek bu hükme vardığını ifade etmektedir. Bu mutlak müctehidin ilmî faaliyetidir. Ebû'l-Hasen es-Sindî ve hocasını bu derecede görmediği anlaşılan Muhammed Hâşim es-Sindî'nin İbnü'l-Hümâm, Nevevî ve İbn Hacer gibi hadisleri inceleme konusunda yetkin kimselerin bile bu iddiada bulunmadıklarını ve bir mezhebi taklid ettiklerini söylemektedir. Onun İbnü'l-Hümâm gibi meselede müctehidlik derecesini kabul etmediği anlaşılmaktadır.

Bu yaklaşıma göre mutlak müctehidlik seviyesine ulaşamayan kimseler kendisi de buna dâhil olmak üzere taklid etmelidirler (Muhammed Hâşim es-Sindî, 1993, 88). Bu tartışma Hanefî mezhebi müntesibi iki tarafın taklid ve mezhep tasavvuru bakımından iki farklı anlayışı temsil ettiklerini göstermektedir. Ebû'l-Hasen es-Sindî ve öğrencisi bir meselede bile kendisinde ictihâd yeterliliğine sahip olan yahut da avâm ile mutlak müctehid arasındaki müctehidlik derecelerinden birine ulaşan kimsenin tespit ettiği sahih bir rivâyet ile amel edebileceği kanaatindedir. Muhammed Hâşim es-Sindî ise mezhebin müftâ bih görüşünün mezhep müntesibi fakihler tarafından sahih bir rivâyete ulaşmaları gerekçesi ile terk edilemeyeceğini bu türde bir fikhî faaliyetin mutlak müctehid tarafından gerçekleştirilebileceğini savunmaktadır. Bu sebeple konuyu muhaliflerinin Şâfiî mezhebine uygun olmayan bir hükmü kabul ettiklerini göstermeye çalışarak mezhep geleneği içerisinde tartışmaktadır.

Namazda ellerin bağlanması ile ilgili tartışmaya dair yazılan son eser *Tersî'u'd-dürre'* dir. Muhammed Hâşim es-Sindî risâlesinde Hanefî fikhî âlimlerinin bu mesele ile ilgili olarak delil kabul ettikleri Hz. Ali'den gelen rivâyeti zayıf bulan ve hadisin medârının tek bir kişi olması sebebiyle de bu zayıflığın giderilemeyerek hadisin hasen li-gayrihi derecesine çıkamayacağını kabul eden Muhammed Hayât es-Sindî'ye yaptığı uzun açıklamalar ile onun görüşünün aksini ispat etmeye çalışmıştır (Muhammed Hâşim es-Sindî, 1993, 75-76, 78-80). Muhammed Hayat es-Sindî risâlesinde geniş olarak tartıştığı bu hususu yeniden ele alma gereği duymamış ve cevap niteliğinde bir eser kaleme almamıştır.

18. yüzyıl ihyâ hareketlerinin Hicâz'daki bir ilim çevresinin tesirinde kaldığına yönelik tezi destekleyen verilerden biri Vâil b. Hucr'den gelen mezkûr rivâyeti te'vil eden Şâfiî âlimlerini eleştiren Şevkânî'nin bu rivâyetin ellerin göğüs üstünde bağlanması gerektiğini sarahaten ifade ettiğini söylemesi ve sıhhatine dayanarak Ebû'l-Hasen es-Sindî ve öğrencisi ile aynı görüşü savunmasıdır (Şevkânî, 2006, IV, 85-86). Bu hareketlerin merkez simâlarından Muhammed b. Ali es-Senûsî de namazda ellerin bağlanması meselesinde Hz. Peygamber'in göğsü üstünde sağ elini sol eli üzerine bağladığını belirterek aynı görüşü savunmuştur (Senûsî, 1960, 126). Namaz konusundaki bu yaklaşımları Senûsîler'in alâmet-i fârikalarından biri hâline gelmiştir (İllîş, 1958, 104).

Ebû'l-Hasen es-Sindî'nin telif faaliyetinin en önemli kısmını yukarıda arz edildiği üzere meşhur hadis kitaplarına yazdığı hâşiyeler oluşturmaktadır. Fikhî meselelere dair yaklaşımlarını sözü edilen bu hâşiyelerde dile getiren Ebû'l-Hasen es-Sindî'nin müntesibi olduğu Hanefî mezhebine yönelik eleştirilerinin yukarıda bahsedilen iki mesele ile sınırlı olmadığı görülmektedir. Telif tarzı bakımından Ehl-i Hadis'in tavrını benimseyen Ebû'l-Hasen es-Sindî'nin hâşiyelerinde doğrudan mezheplerin görüşlerini aktardığı az sayıda mesele tespit edilebilmektedir. Tüm rivâyetlere dair fikhî tartışmalara işaret etmeyen ve birçok rivâyetle ilgili olarak hadisin daha rahat anlaşılması için açıklamalarda bulunan Ebû'l-Hasen es-Sindî'nin söz konusu çalışmalarında mezheplere atıfta bulunmaksızın genelde sadece görüşleri aktardığı ve bir takım konularda isim vermeksizin Hanefî mezhebine eleştiriler yönelttiği görülmektedir. Sözü edilen hâşiyeleri içerisinde kendi fikhî yaklaşımı ve görüşlerine en fazla yer verdiği metin tespit edilebildiği kadarıyla Müslim'in eseri hakkında yaptığı çalışmasıdır. Ebû'l-Hasen es-Sindî sahih rivâyetler ile mümkün mertebe amel edilmesi gerektiğini savunan bir isim olarak hadislerin teâruzunda birinin diğerini neshetmiş olabileceği ihtimâlini önceleyen Hanefî mezhebinin aksine imkân var ise her iki rivâyetle de amel edileceği görüşündedir. Bu yaklaşımına verilebilecek isâbetli örneklerden biri ateşte pişen yemeklerden dolayı abdest alınması ile ilgili tartışmadır. Bu tartışma temelde deve etinin yenmesi durumu çerçevesinde şekillenmiştir (Begavî, 1983, I, 349; Serahsî, ts., I, 79; Kâsânî, 2003, I, 259). Ebû'l-Hasen es-Sindî ateşte pişen yiyecekleri yedikten sonra abdest alınması gerektiği hükmünü bildiren rivâyetlerin (İbn Mâce, "Tahâre", 65; Ebû Dâvud, "Tahâre", 76; Tirmizî, "Tahâre", 58; Nesâî, "Tahâre", 122) mensûh sayıldığını ve cumhur tarafından ellerin yıkanmasına hamledilerek te'vil edildiğini belirtir (Ebû'l-Hasen es-Sindî, ts., I, 105). Ona göre ateşte pişen her türlü şeyden dolayı abdest alınmasını bildiren âmm bir hüküm içeren rivâyet başka bir rivâyet ile neshedilmiştir. Fakat deve eti yemekten dolayı yeniden abdest alınmasını bildirerek hâs bir hüküm içeren rivâyet hakkında nesh söz konusu değildir ve bu rivâyetin zâhiri ile amel edilmesi gerekir. Ebû'l-Hasen es-Sindî deve eti yemek yüzünden abdest alınmasının sebebinin kendine has özelliklere sahip olan bu eti yemekten kaynaklandığını yoksa ateşte pişmesinin bunun sebebi olmadığını belirterek görüşünü izah etmeye çalışmıştır. Ona göre rivâyetler arasındaki teâruz ancak bu yolla giderilerek her iki rivâyetle de amel edilebilir (Ebû'l-Hasen es-Sindî, 2011, 187-189; a.mlf., nr. 269, vr. 6b-7a). Söz konusu yaklaşımı itibarıyla Ebû'l-Hasen es-Sindî deve eti yiyen bir kimsenin yeniden abdest alması gerektiğini savunan Ahmed b. Hanbel ile aynı görüşü paylaşmaktadır (İbn Kudâme, ts., I, 254-255). Müntesibi olduğu Hanefî mezhebine göre ateşte pişen şeylerden dolayı abdest alınması hükmü neshedilmiştir ve âmm bir ifade olan bu rivâyet deve eti de buna dahil olmak üzere tüm durumları kapsamaktadır (Tahâvî, 1994, I, 69; Serahsî, ts., I, 79; Kâsânî, 2003, I, 259-260).

Hadislerin te'aruzunu gidermek üzere rivâyetlerden birinin mensûh olduğuna hükmetmek yerine sahih rivâyetler ile ameli savunduğunu gösteren bir diğer örnek imamın oturarak namaz kıldırıldığı namazlarda cemaatin de oturarak kılmaları gerektiğini savunmasıdır. Müslim'in eserinde yer verdiği bu hükmü bildiren rivâyetle (Müslim, Salât, 77) amel edilmesi gerektiğini ileri süren Ebû'l-Hasen es-Sindî bu hadisin neshedildiğini kabul eden cumhurun dayandığı rivâyetlerin hadisin mensuh olduğunu göstermediğini belirtmekte ve bu rivâyeti nesheden hadisi te'vil etmektedir. Cumhûr bu meselede Hz. Peygamber'in rahatsızlığı sırasında mescide gelerek namaz kıldırılmakta olan Hz. Ebû Bekir'in yanına oturması, Hz. Ebû Bekir'in Resulullah'a (s.a.v) cemâatin de Hz. Ebû Bekir'e uyararak namazlarını kıldıklarını bildiren rivâyete (Müslim, Salât, 84) dayanmaktadır. Hz. Ebû Bekir'in sözü edilen durumda hem imam hem muktedî olduğunu belirten Ebû'l-Hasen es-Sindî onun ayakta durmasının cemaatin de ayakta namaz kıldığını delil olmayacağını zira tekbirleri insanlara işittirebilmek üzere onun ayakta kıldığını ileri sürerek ilgili rivâyetin zâhiri ile ameli savunmakta (Ebû'l-Hasen es-Sindî, 2011, 205-207; a.mlf., ts., II, 99) ve Hanefî mezhebinin bu konudaki görüşüne muhâlefet etmektedir (İbnü'l-Hümâm, 2003, I, 378-379). Bu meselede Hanbelî mezhebi ile aynı görüşü savunduğu görülmektedir. Hanbelî mezhebinde hasta olan bir imamın yerine başka birisini geçirmesi müstehap sayılsa da imâmın yukarıda arz edilen rivâyete dayanarak oturarak namaz kıldırması ve cemaatinde oturarak namazlarını edâ etmelerine cevâz verilmiştir (İbn Kudâme, ts., III, 60-63).

Mezhebin görüşüne aykırı olsa da sahih sarîh rivâyetler ile amel edilmesini savunduğunu gösteren bir diğer örnek husûf namazında kıraat meselesidir. Şâfiî, Mâlikî mezhepleri ve Ebû Hanîfe'ye göre husûf namazında gizli kıraat edilir (Şirâzî, 1995, I, 400-402; Sahnûn, 1994, I, 242; Serahsî, ts., II, 76). Müslim'in Hz. Âişe'den naklettiği husûf namazında cehrî kıraat edildiğini gösteren rivâyetin (Müslim, Kûsûf, 5) bu konuda sarîh bir hüküm ifade ettiğini belirten Ebû'l-Hasen es-Sindî, mezheplerin görüşlerine işaret etmeksizin aksi yönde görüş bildiren cumhûrun ileri sürdükleri akli delilleri eleştirmekte, arz edilen bu konudaki naklî delilin onların delillerinden daha kuvvetli olduğuna vurgu yapmaktadır (Ebû'l-Hasen es-Sindî, ts., 299). Akitler konusunda tarafların bedenlen birbirlerinden ayrılmadığı müddetçe akit yapmaktan vazgeçme hakkına sahip bulduklarını ifade eden bir kavram olan meclis muhayyerliği hususunda da Ebû'l-Hasen es-Sindî hadisteki sarîh ifadeye dayanarak Şâfiî fıkıh âlimleri (Şirâzî, 1995, III, 11-12) gibi bedenlen ayrılmadıkları sürece tarafların muhayyer olduklarını savunmaktadır. Ona göre ilgili rivâyet sarâhaten bu hükmü bildirmekte ve hadisin Hanefîler'in savunduğu üzere sözle yapılan anlaşmanın taraflar için bağlayıcılık doğuracağına yönelik olarak yorumlanması ihtimalini ortadan kaldırmaktadır (Ebû'l-Hasen es-Sindî, ts., 478-479).

Hanefî mezhebinin ahâd haberin kabulü hususunda tenkid kriterlerinden biri olan rivâyetin meşhûr hadise muhalefet etmemesi ilkesinin simgesel örneklerinden biri olan bir şahit getirilmesine ve davacının yemin ettirilmesine dayanarak hüküm verilmesi meselesinde (Cessâs, 1994, II, 311; a.mlf., *Ahkâmü'l-Kur'ân*, 1992, II, 247, 252-253; Debûsî, 2001, s. 197-198; Serahsî, 1993, I, 365-367; a.mlf., ts., XVI, 116; Nesefî, 1986, II, 50, 52; Abdülazîz el-Buhârî, 1997, III, 17-20) ilgili rivâyeti nakleden Ebû'l-Hasen es-Sindî'nin bir eleştiri getirmeden şahidi taraflardan hangisinin getireceği ve yemini kimin edeceğine dair açıklamalarda bulunması bu görüşü kabul ettiğini göstermektedir. Onun rivâyetin sıhhati ve ilgili meseleyi sarîh bir biçimde düzenliyor olmasına (Ebû'l-Hasen es-Sindî, nr. 269, vr. 103b.) bakarak bu meselede de Şâfiî'nin (Şâfiî, 2001, VII, 624-631; Şirâzî, 1995, III, 454) yaklaşımını benimsediği görülmektedir.

Ebû'l-Hasen es-Sindî'nin abdestte niyeti farz saymaması (Ebû'l-Hasen es-Sindî, ts., I, 59), mes-i zekerin abdesti bozduğuna yönelik rivâyeti te'vil etmesi (Ebû'l-Hasen es-Sindî, nr. 269, vr. 7b), kırâe half'e'l-imâm tartışmalarında Hanefî mezhebinin görüşünü savunması (Ebû'l-Hasen es-Sindî, 2011, 199-201; a.mlf., ts., II, 137-138), besmelenin her sûrenin başındaki bir âyet olduğunu göstermek üzere ilgili rivâyeti eserine aldığını söylediği Müslim'i eleştirmesi (Ebû'l-Hasen es-Sindî, 2011, 201-202), namazlarda besmelenin gizli okunacağı konusunda Hanefî mezhebinin isâbetli sayması (Ebû'l-Hasen es-Sindî, ts., II, 136; a.mlf., nr. 269, vr. 20b), ilgili rivâyeti zikretmekle birlikte sabah namazında kunut duâsı okunmasını savunmaması (Ebû'l-Hasen es-Sindî, 2011, 255) ve Ebû Hanîfe'nin (Kâsânî, 2003, VIII, 263) yaptığı üzere müzaraa akdine karşı çıkması (Ebû'l-Hasen es-Sindî, 2011, 479-480) gibi çok sayıda meseledeki görüşü itibarıyla Hanefî mezhebine müntesip bir fıkıh âlimi olduğu söylenebilir. Ebû Hanîfe'nin görüşlerini ilgili sahih rivâyetlere dayanarak savunduğu birçok meseleye de ulaşılabilir (Ebû'l-Hasen es-Sindî, nr. 269, vr. 16b, 20b). Onun hadisin zâhiri ile amel etmeye yönelik yaklaşımını her meselede sürdürmediği örneğin şehirde namazların cem edilmesiyle ilgili rivâyeti yolculukta değil de şehrin dışına çıktıkları bir yerde namazlarını cem ettikleri yahut da cem-i sûrî yaptıklarının düşünülmesi gerektiğini ileri sürerek te'vil etmeye çalıştığı görülmektedir (Ebû'l-Hasen es-Sindî, nr. 269, vr. 16a). Bu konuda da çok sayıda örneğe ulaşmak mümkündür. Avâmın fikhî faaliyeti konusunda Ebû'l-Hasen es-Sindî *Fethü'l-kadîr*'e yazdığı hâsiyesinde onun mezhebinin müftününün

fetvâsı olduğunu belirterek bir mezhebe bağlanmayı farz saymamış ve avâmın hükümlerin delillerini araştırma ve öğrenme zorunluluğunun bulunmadığını savunmuştur. Mukallidin kendi değerlendirmelerine göre en isabetli ve evlâ gördüğü mezhebe bağlanması hususunda Şeriat'ın bir emri bulunmadığından dolayı bunun gerekli olmadığını savunan Ebû'l-Hasen es-Sindî, "Eğer bilmiyorsanız ilim sahiplerine sorun" (Nahl 16/43) âyeti gereğince avâmın güvendiği bir âlime dinî bir meseledeki görüşünü sormasını yeterli saymaktadır (Füllânî, 1997, 167). Onun furû'-i fıkha dair meselelerin delillerini araştırmaya yönelik tavrının başta öğrencileri olmak üzere ihyâ hareketlerinin önderlerini etkisi altında bıraktığı ve örneklik teşkil ettiği anlaşılmaktadır.

II. Muhammed Hayât es-Sindî

Ebû'l-Hasen es-Sindî'nin çizgisi önde gelen öğrencilerinden biri olan Muhammed Hayât b. İbrâhim es-Sindî tarafından devam ettirilmiştir. Muhammed Hayât es-Sindî'nin biyografisini ilk olarak öğrencisi Gulâm Ali Âzâd el-Hüseynî el-Vâsitî el-Bilgrâmî (v. 1200/1786) kaleme almıştır. Bilgrâmî bir gün hocasına soyu ve nesebini sormuş hocası bu konuda kendisine bir not yazarak Sind bölgesinde Âdilpûr beldesine bağlı bir köyde dünyaya geldiğini ifade etmiştir (Bilgrâmî, 2015, 177). Muhammed Hayât es-Sindî eğitim almak üzere bu bölgedeki bir belde olan Tette'ye gitmiş ve orada Muhammed Mu'în b. Muhammed Emîn es-Sindî'nin talebesi olmuştur (Abdülhay el-Hasenî, 1999, VI, 815; Murâdî, 1988, IV, 34). Muhammed Mu'în es-Sindî (v. 1161/1748) *Dirâsâtü'l-lebîb fi'l-üsveti'l-haseneti bi'l-habîb* adlı eseri çerçevesinde ders aldığı hocaları da buna dahil olmak üzere Hint bölgesindeki Hanefî fıkıh âlimlerini câhillikle ithâm eden ve sahih hadislere muhâlefet ederek kendi mezheplerinin görüşlerini savunmaları sebebiyle onları eleştiren bir isimdir. Kendisinin ancak bu durumda müntesibi olduğunu söylediği Hanefî mezhebinin görüşünü terk ettiğini belirtmektedir. Namazda bismelenin cehri okunmasını, ref'u'l-yedeyni ve namazların cem edilmesini savunması mezhebin görüşüne muhâlif kaldığı konular arasındadır. Ona göre mezhep imamının sahih rivâyetlere muhalif görüşlerini terk etmek vaciptir. Muhammed Mu'în es-Sindî usûl anlayışı çerçevesinde ictihadı savunmuş, kıyası reddetmiş ve Ehl-i Beyt'in icmâmını kabul ederek Şîî temâyüller göstermiştir. Teâruz eden rivâyetler konusunda amel-i Ehli Medine'yi bir tercih kriteri görmesi dikkat çeken yönleri arasındadır (Abdülhay el-Hasenî, 1999, VI, 837-839; Özşenel-Ahatlı, 2006, 109-162). Muhammed Hayât es-Sindî'nin burada ne kadar kaldığı tespit edilemediğinden bu hoca-talebe ilişkisinin mahiyeti ve tesirleri üzerinde konuşmak oldukça zordur. Bilgrâmî onun 1143/1730 yılında doğduğu köyden Âdilpûr'a ulaştığını ve eğitimini sürdürmek üzere bir süre Tette'de kalarak genç yaşında Hicâz'a gittiğini (Bilgrâmî, 2015, 177) belirtmektedir. Hicâz'da icâzet aldığı hocalarından birinin 1702'de vefat ettiği dikkate alınırsa bu tarihin hatalı olduğu ve onun Muhammed Mu'în es-Sindî'nin yanında kısa bir süre kaldığı söylenebilir. Doğum tarihi kesin olarak tespit edilememekle birlikte onun 1680'lerde doğduğu anlaşılmaktadır. 1700 ya da 1701'de genç bir yaşta (Nafi, 2013, 206) Hicâz'a gelmiş ve Hasan b. Ali el-Uceymî'den (v. 1113/1702) icâzet almış olması kuvvetle muhtemeldir. Muhammed b. Abdilvehhâb'ın hocası olarak Muhammed Hayât es-Sindî ondan bir nesil öncedir. Aksi halde akran sayılmaları gerekir.

Muhammed Hayât es-Sindî Hicâz bölgesinde Medine'ye yerleşmiştir. Burada yukarıda kendisinden bahsedilen Ebû'l-Hasen es-Sindî el-Kebîr'in öğrencisi olmuş (Bilgrâmî, 2015, 177-178; Murâdî, 1988, IV, 66; Abdülhay el-Hasenî, 1999, VI, 815) ayrıca on sekizinci yüzyıl ihyâ hareketlerinin düşüncelerinin şekillenmesinde önemli tesiri bulunduğu kabul edilen Hicâz'daki ilim çevresinin meşhur simaları olan Abdullah b. Sâlim el-Basrî (v. 1134/1722), Ebû Tâhir b. İbrâhim el-Kurânî el-Kürdî (v. 1145/1732) ve Hasan b. Ali el-Uceymî'den de icâzet almıştır. Bu üç ismin ortak noktası İbrâhim el-Kurânî'nin talebeleri olmalarıdır (Voll, 2014, 55).

Muhammed Hayât es-Sindî hocası Ebû'l-Hasen es-Sindî'nin vefatından sonra ders halkasının başına geçerek yirmi dört yıl hocalık yapmıştır (Abdülhay el-Hasenî, 1999, VI, 815; Murâdî, 1988, IV, 34; Nafi, 2013, 207) ve sözü edilen bu süreçte hadis ilmi sahasında tanınan bir hoca hâline gelmiştir. Yalnızca Harameyn'de değil hac vesilesiyle gelen talebeler kanalıyla (Voll, 2014, 57) Anadolu, Mısır, Şam ve Hint bölgelerinde de şöhreti yayılmıştır. Muhammed Hayât es-Sindî 1163/1750 yılında Medine'de vefât etmiştir (Bilgrâmî, 2015, 178; Sıddık Hasan Han, 1978, III, 169-170; Abdülhay el-Hasenî, 1999, VI, 816; Murâdî, 1988, IV, 34; İsmail Paşa el-Bağdâdî, ts., II, 327). Mezhepler arasındaki ihtilâfların sebeplerini tartıştığı *el-İkâf 'ala sebebi'l-hilâf* ve sahih rivâyetler ile amel edilmesini savunmak üzere yazdığı *Tuhfetü'l-enâm fi'l-amel bi hadisi'n-Nebiyi 'aleyhi's-salâtu ve's-selâm'*ı fıkıh sahasını ilgilendiren şöhret bulmuş çalışmalarıdır (Abdülhay el-Hasenî, 1999, VI, 815).

Bilgrâmî Hanefî mezhebi müntesibi olan Muhammed Hayât es-Sindî'yi (Murâdî, 1988, IV, 34; İsmail Paşa el-Bağdâdî, ts., II, 327) hadis sahasında uzmanlaşmış bir isim olarak tanıtır (Bilgrâmî, 2015, 178). Görüşleri hakkında erken dönem tespitlerinden biri onun gibi Medine'ye yerleşmiş bir Mâlikî fakihî olan Sâlih b. Muhammed b. Nûh b. Abdillâh el-Füllânî'ye (v. 1218/1803) aittir. Füllânî kendi hocasının hocası

olduğunu belirttiği (Füllânî, 1997, 118, 155) Muhammed Hayât es-Sindî'yi tüm müslümanların Kur'ân'ın manasını öğrenmek ve hadislerle uymak üzere gayret göstermeleri gerektiğini söyleyen bir kimse olarak tanır (Füllânî, 1997, 192). Onun hakkında yapılan ilk Batılı araştırmalardan biri John Obert Voll tarafından kaleme alınmıştır. Vehhâbiliğin kurucusu kabul edilen Muhammed b. Abdilvehhâb'ın görüşlerini inceleyerek onu Hanbelî geleneği içerisinde değerlendiren ve görüşlerini bu mezhep ile irtibatlandırarak erken dönem çalışmalarının aksine Muhammed b. Abdilvehhâb'ın yetiştiği ilmi ortamın daha fazla tesirinde kaldığını öne süren ilk isim Voll olmuştur. (Kaya, 2014, 20). Voll onun yetişmesindeki en önemli hocalardan biri olarak Muhammed Hayât es-Sindî'ye dikkat çekmekte ve onun mezhep taassubuna karşı olan tavrının tesiri altında kaldığını ileri sürmektedir (Voll, 2014, 53-54, 61). Voll'ün dikkat çektiği üzere Hicaz'da onu yetiştiren en önemli isimlerden biri Muhammed Hayât es-Sindî'dir (Osman b. Bişr en-Necdî, 1983, I, 35-36). Onun mezhep taassubu ve bidatlere yönelik eleştirileri Muhammed Hayât es-Sindî'nin görüşleri ile irtibatlandırılmaktadır (Abûd, 1987, 98-99). Basheer M. Nafi onun hayatını konu alan çalışmada Muhammed Hayât es-Sindî'nin fıkıh ve kelâm disiplinleri ile ilgilenmesine karşın hadis sahasındaki uzmanlığı ile öne çıkarıldığını, Hanefî mezhebine müntesip olmakla birlikte mezhep taassubunu eleştiren, öğrencilerinden bir mezhebi körü körüne taklit etmemelerini ve nasları araştırmalarını isteyen bir hoca ve Nakşibendî tarikatına mensup bir mutasavvıf olarak takdim edildiğini belirtir (Nafi, 2013, 209). Muhammed Hayât es-Sindî'nin gerek mezhebe intisap ve icihad tasavvuru gerekse tasavvufi anlayışı Vehhâbîler'in temel karakteristiklerinden olan meselelerde onlarla aynı kanaatleri paylaşmadığını göstermektedir. Bununla birlikte kabirlerle ilgili yaygın uygulamalara, üzerlerine türbe inşa edilmesine ve insan sureti çizilmesine karşı çıkan Muhammed Hayât es-Sindî'nin görüşlerinin Muhammed b. Abdilvehhâb'ı etkilediğini savunan Voll (Voll, 2014, 54) ve ardından Basheer M. Nafi'nin tespitlerinden bazı konularda onlara kaynaklık ettiği anlaşılmaktadır. Nafi Muhammed b. Abdilvehhâb'ın radikal ıslahçı fikirlerinin onu gölgede bıraktığını söyleyerek Vehhâbiliğin ortaya çıkışını bu hoca-talebe ilişkisine dayandıran yaklaşımları zımnen tenkit etmektedir. Dönemin Mekke Müftüsü Ahmed b. Zeynî ed-Dahlân'ın Muhammed Hayât es-Sindî'nin onunla aynı görüşlere sahip olmadığını söylediğine de bu bağlamda işaret etmiştir (Nafi, 2013, 210-211).

Muhammed Hayât es-Sindî yukarıda işaret edildiği üzere tüm müslümanların Kur'ân'ın manasını anlamak, hadislerle amel etmek ve onlardan hüküm çıkarmak üzere çalışmaları gerektiğini düşünen bir isimdir. Bu faaliyete güç yetiremeyenler ona göre her meselede bir mezhebi iltizâm etmeksizin âlimleri taklid etmelidir. Mukallidler mezheplerin ihtiyata en uygun görüşlerini seçerek amel etmeli, zaruret hâllerinde de durumlarına uygun ruhsat hükümlerine uymalıdır. Zarûret hâli dışında ise ruhsatlarla emeli terk etmelidirler. Muhammed Hayât es-Sindî'nin mezhep geleneğine karşı çıkmadığı fakat kendi mezhebinin tüm meselelerde isâbetli diğer mezheplerin ise hatalı olduğu kabulüne dayanan bir mezhep tasavvurunu eleştirdiği anlaşılmaktadır. Bu düşünceye sahip mukallidlerin mezheplerini kendilerine gelmiş bir nebî gibi gördüklerini söyleyerek onları eleştirmiştir. Mezhepler arasında intikâli açıkça savunmuş ve zarûretler dışında ruhsatlarla amel edilmemesi şartı ile buna mutlak cevaz vermiştir. Zira intikali savunan fıkıh âlimleri ruhsatlarla amel etme gâyesiyle intikâl yapanları fâsık saymaktadırlar. Muhammed Hayât es-Sindî döneminde tek bir mezhebe bağlı âlimlerin kendisinin aksine intikâle mutlak olarak karşı çıktıklarını ve buna başvuranları câhil, bidatçi ve yoldan sapmış kimseler olarak gördüklerini belirtir. Ayrıca dönemdeki âlimleri mensûh olmayan sahih rivâyetlerle ameli terk ederek mezhebi tarafından savunulan fakat zayıf senedlere sahip rivâyetlere uymakla tenkit etmektedir (Füllânî, 1997, 192).

Muhammed Hayât es-Sindî icihad tasavvuru çerçevesinde Kâdı Ceken (v. 920/1514) olarak tanınan Kâdı Hüseyin el-Hindî el-Hanefî'nin *Hizânetü'r-rivâyet*'inden iktibasla fıkıh ilmi açısından müctehid olmayan insanları ikiye ayırmaktadır. Birincisi âmmîdir. Âmmî âyetleri ve hadisin manası anlamak ve te'vil etmek konusunda bilgi sahibi olmayan (câhil) kimsedir. İkincisi mukallid olan âlimdir. Muhammed Hayât es-Sindî nasların manasını, te'vilini ve rivâyet ilmini bilen hadislerin sıhhatini tespit edebilen bir mezhebe müntesip âlimin mezhebin görüşüne muhalif olsa bile sahih rivayetler ile amel edebileceği kanaatindedir. Ebû Hanîfe ve Şâfiî'nin naslara muhalif görüşlerinin tespit edilmesi durumunda verdikleri hükmün terk edilmesini istediklerine dair rivâyetleri bu kanaatini desteklemek üzere nakletmiştir. İmâmeyn de ona göre bu anlayışı savunmaktadır (Muhammed Hayât es-Sindî, 1993, 18-27; Senûsî, 1960, 91). *Tuhfetü'l-enâm*'ında mezhepler arasında intikâli savunan âlimlerden geniş iktibaslarla bulunarak intikâl yoluyla sahih rivâyetler ile edilmesi gerektiğini fıkıh usûlü açısından temellendirmiş ve aksini mezhep taassubu olarak nitelemiş, mezhep müntesiplerinin imamın görüşüne muhalif bir rivâyeti tespit etmeleri hâlinde zorlama te'villere başvurmaları sebebiyle de onları eleştirmiştir (Muhammed Hayât es-Sindî, 1993, 27-37, 52, 56). Onun dönemine yönelik eleştirileri arasında kendisi gibi hadis eğitimi yapan ulemânın mezheplerinin dayandıkları delilleri göstermek ve muhalif rivâyetleri te'vil etmek üzere bu ilmi tedris ettiklerini ifade ettiği

görülür (Muhammed Hayât es-Sindî, 1993, 52-53). Bu eleştirisi uzun süre devam ettirdiği hadis eğitimi faaliyetlerinin bu yönde bir ilmi çalışma olmadığını zımni bir ifadesidir.

Muhammed Hayât es-Sindî ve muasırı Şah Veliyyullah fikhî ihtilafların ortaya çıkışı ve sebepleri hakkında yazdıkları eserler ile öne çıkmaktadır. Her iki ismin de temel gâyesi fıkıh tarihçiliği yaparak mezheplerin teşekkülü, taklid düşüncesi ve kendilerinin mezhep taassubu olarak gördükleri bir mezhebe müntesip fakihin “mezhep içi istidlâl ve fikhî faaliyette” (Kaya, 2001, 42, 56-77) bulunmaya başlamasının tarihî serencâmını incelemektedir. 18. yüzyıl ihyâ hareketleri fıkıh tarihçiliği yapmaları ile öne çıkmaktadır. Şah Veliyyullah *el-İnsaf fi beyâni sebebi'l-ihtilaf* adlı eserini bu konuya hasretmiş Senûsî de *İkâzü'l-vesnân fi'l-amel bi'l-hadis ve'l-Kur'ân'*ında bu meseleye bir bölüm ayırmıştır. Her iki ismin de Muhammed Hayât es-Sindî gibi bu konuda İbn Teymiyye'nin *Ref'u'l-melâm'*ından yararlandığı görülmektedir (Senûsî, 1986, 79-83). Bu konuda en geniş ve sistematik çalışmayı Şah Veliyyullah yapmış olmakla birlikte Senûsî'nin de temelde Mâlikî mezhebinin tarihi üzerinde durarak mezhep taassubunun ortaya çıkışını ve nedenlerini incelediği görülür. Fıkıh muhtasarlarının ortaya çıkışı ve bu eserleri merkeze alan çalışmaların giderek artmasını başlıca etkenlerden biri olarak belirleyen Senûsî, dört mezhep dışında bir imamın görüşü ile fetvâ verenlerin kadı olarak tayin edilmemesi, insanların bu kimselere soru sormaktan kaçınmaları ve onlara tepki göstermelerini bu konudaki tâli nedenler arasında sayar (Senûsî, 1960, 69-72, 90). Şevkânî'nin de İslam ümmeti içerisinde ihtilâfları ortaya çıkaran sebebin müslümanların belirli fikhî ve kelâmî mezhepleri taklid etmeleri olduğunu ileri sürmesi (Haykel, 2014, 233-234) sözü edilen isimlerin mezheplerin teşekkülü üzerinde mesâi sarf etmelerinin sebebinin izah eder mahiyettedir. Medine'deki ilmi ortamın bu faaliyetleri için bir ilmi zemin oluşturduğu ve bu konulara eğilmeye onları sevk ettiği anlaşılmaktadır.

Fikhî meselelerdeki ihtilâfın ilk olarak Sahâbiler arasında başladığına işaret eden Muhammed Hayât es-Sindî onlardan bir kısmının hadisin zâhiri ile amel ederken, bir kısmının hadisleri te'vil ederek amel etme yolunu gitmeleri, tüm hadis birikimine vâkıf olmamaları ve farklı rivâyetleri bilen Sahâbe'nin çeşitli bölgelere dağılmaları gibi bu ihtilafların ortaya çıkmasına dair temel sebepler belirlemiştir. Tâbiûn döneminde ihtilafların artmaya başladığına dikkat çeken Muhammed Hayât es-Sindî'nin fıkıh âlimleri arasındaki ihtilâfın sebeplerini İbn Teymiyye'nin *Ref'u'l-melâm'*ından yaptığı geniş iktibaslarla tespit ettiği görülmektedir. Basheer M. Nafi bu bölümü İbn Teymiyye'nin onun üzerindeki etkisinin bir kanıtı olarak değerlendirir ve bu eserin onun çalışmasına yazılmış bir şerh olarak görülmesi gerektiğini söyler. İbn Teymiyye bu çalışmasında fıkıh mezheplerinin tarihi ve bu mezheplerin hadis ilmiyle olan ilişkisinin anlaşılmasına yönelik bir çerçeve çizmiş ve Muhammed Hayât es-Sindî de bu görüşlerini iktibas etmiştir (Nafi, 2013, 218).

Muhammed Hayât es-Sindî'ye göre mezhep imamı râviler konusundaki yaklaşımları, farklı haber tenkid kriterlerine sahip olmaları, nesih ile ilgili kanaatleri ve hadisin ilgili meseleye delâleti hakkında farklı düşünmeleri gibi sebeplerden dolayı ihtilaf etmişlerdir. Muhammed Hayat es-Sindî mezheplerin istikrâra kavuşmadığı erken dönemdeki ihtilafların rahmet olduğunu, herbir tarafın kendisine göre isâbetli olan hükmü ortaya koyduğunu ve bu faaliyetin Allah ve Resûlü'nün emirlerine uyma konusunda hayırlı bir yarış sayılacağını belirtmekte ve bu çabanın taassup olarak nitelenemeyeceğini söylemektedir (Muhammed Hayât es-Sindî, ts., 32-61). Mezheplerin istikrara kavuşmasından sonra fikhî ihtilâfın temel sebepleri mezhep imamın görüşlerinin tam olarak bilinmemesi yahut da yorumlanmasından ve görüş beyân etmediği konularda mesâilinden kıyas yoluyla (tahrîc) hüküm elde edilmesinden kaynaklanmaktadır. Muhammed Hayât es-Sindî tahrîc yoluyla elde edilen hükümlerin mezhep imamlarına nispet edilmemesi gerektiğini zira onun görüşlerine muvafık ya da muhâlif olduğunun bilinemeyeceğini ifade eder. Dönemindeki fıkıh âlimlerini bu ayrımı gözetmemekle eleştirmekte ve bu farkı kavrayamayanların dayandıkları görüşün mezhep kaynaklarında olmasını yeterli gördüklerini söylemektedir. Mezhep müntesibi fakihlerin mezhep birikimine bakarak küllî kâideler tespit ettiklerini ve bu kâidelerle göre ictehad ederek bu asıllara uygun olan yahut uygunluk arz etmeyen hükümlere ulaştıkları tespitini yapan Muhammed Hayât es-Sindî bu faaliyetin de ihtilafları ortaya çıkardığını düşünmektedir (Muhammed Hayât es-Sindî, ts., 65-67). Mezhebin ictehad usûlüne dair bu ifadeleri küllî kâideler ile amel konusunda Hanefî mezhebinin eleştiren Şah Veliyyullah ile büyük benzerlik arz eder. Şah Veliyyullah Hanefî mezhebinin manevî inkitâ kavramı altında ele aldıkları hadis tenkid kriterlerini doğrudan mezhep imamından öğrenmediklerini tahrîc yoluyla elde edilen küllî ilkelere dayandığını ileri sürer ve fıkıh âlimlerinin geneli tarafından kabul görmüş bir hadis yahut da eserin, fakihin kendisinin ve fikhî çevresinin tahrîc yoluyla ulaştığı bu kâideler nedeniyle terk etmesini eleştirir (Şah Veliyyullah, 1978, 36). Şah Veliyyullah'ın oğlu Şah Abdülazîz'in Hanefîlere göre Şeriat'ın küllî kâidelerden ibaret olduğu tespiti de bu çerçevede değerlendirilmelidir. Şah Abdülazîz Hanefî fakihlerinin küllî ilkeleri muhafaza edip bu ilkelere muhalif ahâd rivâyetleri terk ettiklerini söylemektedir. Musarrât hadisi gibi verdiği birçok örnekte onların muâraza sebebiyle ilgili rivâyetle amel etmediklerine dikkat çekmekte, cüzî

hâdiseler ve husûsî sebeplerle verilen hükümleri mümkün merteye bu küllî ilkelerin içerisinde değerlendirmeye çalıştıkları tespitini yapmaktadır (Özşenel, 2001, 503). Şah Veliyyullah sonrasında Senûsî'nin mezhepte müctehid bir fakihin mezhepte naslara muhalif bir görüşe ulaşması durumunda bu görüşü terk etmesini vacip saydığı ve mezhep imamının bu rivâyeti görmüş ve bir takım gerekçelerden ötürü amel etmemiş olabileceği düşüncesinin ona göre bu rivâyetle amel edilmesi gerekliliğini ortadan kaldırmadığını söylediği görülür (Senûsî, 1986, 43). Senûsî'nin Muhammed Hayât es-Sindî'nin savunduğu üzere tüm meselelerde bir mezhebi iltizâmı savunan bir intisap tasavvuruna sahip olmadığı görülür. Her üç ismin mezhep birikiminin nasıl oluştuğuna yönelik araştırmaları mezhep imamı ile müntesip fakihlerin mesâîlerini birbirinden ayrılması gerektiğini göstermeye yöneliktir. Sahih hadisler ile amel edilmesi düşüncesini mezhep geleneği içerisinde temellendirmeye çalışan bu üç isim fikhî ihtilafların ortaya çıkışında mezhep imâmîlerinin tüm hadis birikimine ulaşma imkânı bulamamalarını temel bir neden olarak belirlemişlerdir. Rivâyet birikiminin tamamına ulaşan müntesip fıkıh âlimlerinin ise bu rivâyetlerle amel etmeyerek mezhep imamının bu rivâyeti bildiği fakat bir takım gerekçeler ile onunla amel etmediğini yahut da bu rivâyetin mezhebin küllî ilkelerine muhalef ettiğini ileri sürmelerine her üç isim de karşı çıkmışlardır. Onlara göre fıkıh âlimleri mezhepler arasında intikal yoluyla bu rivâyetlere dayanan görüşle amel etmek zorundadır. Onların aksine mutlak icthadı savunan Muhammed b. Abdilvehhâb ve Şevkânî'nin fıkıh tasavvurları ise mezhep geleneği bağlamında izah edilemez. Bu durum Hicaz merkezli ulemâ ağı içerisinde yer alan âlimlerin icthadı savunmaları, taassup olarak niteledikleri dönemlerinin mezhebe intisap tasavvuruna karşı çıkmaları ve sahih hadislerle amelî savunarak Sünnet'in ihyâ edilmesine yönelik çaba göstermeleri gibi bir takım ortak kanaatlerin belirginleştiğini gösterir. Fakat bu çevre içinde yer alan tüm isimlerin fıkıh sahasında ortak görüşlere de sahip olduklarını söylemek mümkün değildir. Bu çalışmada inceleme konusu edilen bu Sindli hoca ve talebe çerçevesinde yukarıda arz edilen meselelerde bir takım ortak kanaatleri olgunlaşmış bir çizgiden bahsedilebileceği ve bu çevrenin sözü edilen meselelerde farklı bölgelerden gelecek kendilerinden ders alan isimleri etkiledikleri söylenebilir. Sözü edilen etkinin mahiyeti ve derinliği ancak bu konudaki mukayeseli çalışmalar neticesinde ortaya çıkarılabilir.

Uzun süren hocalık hayatı boyunca çok sayıda öğrenci yetiştiren Muhammed Hayât es-Sindî'nin şöhret bulmuş talebeleri arasında Yemen'deki Hâdeviyye geleneği içerisinde yetişmekle birlikte Zeydiler arasında Ehl-i Sünnet'in kaynak tasavvurunu benimseme temâyülünün öncü isimlerinden sayılan Emir San'ânî (v. 1182/1768) sayılabilir. Yemen'de sözü edilen bu çizginin zirvesini onun öğrencisi Şevkânî temsil etmektedir (Kaya-Okuyucu, 2010, 23; Nafi, 2013, 212-213). Muhammed Hayât es-Sindî'nin talebesi olan bir diğer Sindli âlim Ebû'l-Hasen b. Muhammed Sâdık es-Sindî'dir. Muhammed Hayât es-Sindî'nin hocası Ebû'l-Hasen Nuruddîn Muhammed b. Abdilhâdî es-Sindî ile karıştırılmaması için nisbesine "es-Sağîr" sıfatı eklenerek "Ebû'l-Hasen es-Sindî es-Sağîr" olarak şöhret bulmuştur (Abdülhay el-Hasenî, 1999, VI, 815). Döneminin önde gelen hocaları arasında sayılan ve verdiği hadis dersleri ile öne çıkan Ebû'l-Hasen es-Sindî, İbnü'l-Esîr'in (ö. 606/1210) *Câmiu'l-usûl*'üne yazdığı *Şerhu Câmiu'l-usûl*'ü, siyer sahasındaki *Muhtârü'l-etvâr fi etvârî'l-muhtâr*'ı, hadis usûlüne dair İbn Hacer el-Askalânî'nin (v. 852/1449) *Nuhbetü'l-fiker*'ine yazdığı *Behçetü'n-nazar 'ala şerhi Nuhbetü'l-fiker*'i gibi halen yazma hâlinde bulunan çok sayıda eser kaleme almıştır. Ebû'l-Hasen es-Sindî 1187/1773 yılında Medine'de vefât etmiştir (Abdülhay el-Hasenî, 1999, VI, 685). Onun fıkıh ilmine dair Birgivî'nin namazda ta'dil-i erkânı konu alan *Mu'addili's-salât*'ına *Menhelü'l-hüdât ilâ Mu'addili's-salât* adını verdiği ve halen yazma hâlinde bulunan kapsamlı bir şerh kaleme aldığı görülür. Sözü edilen bu şerhe yönelik bir incelemenin çalışmanın sınırlarını aşacağı düşünüldüğünden bu eserin müstakil bir araştırmaya konu edilmesi planlanmaktadır.

Sonuç

Batılı araştırmalarda 18. yüzyıl ihyâ hareketlerini tesiri altında bıraktığı kabul edilen Harameyn merkezli bir ulemâ grubunun merkez şahsiyetleri arasında yukarıda kendilerinden bahsedilen iki Sindli âlim yer almaktadır. Hanefî mezhebi müntesibi olan bu iki âlimin temel tasavvurlarından birini mezhebin sahih hadislerle muhâlif olduğunu kabul ettiği furû-i fıkha dair konularda bu rivâyetler ile amel edilmesi gerektiği düşüncesi oluşturmaktadır. Ebû'l-Hasen es-Sindî'nin bu hususta öğrencisi Muhammed Hayât es-Sindî'yi etkilediği görülmektedir. Ebû'l-Hasen es-Sindî'nin yukarıda yer verildiği üzere hadislerdeki ilgili meseleyi sarahaten düzenleyen hüküm ile amel edilmesini savunduğu çok sayıda mesele tespit edilebilmektedir. Namazda ellerin bağlanmasına dair yazdığı risâlesinde muayyen bir mesele üzerinden bu konudaki anlayışını arz eden Muhammed Hayât es-Sindî bu meselede hocası ve kendisinin Şâfiî ve Hanefî mezhepleri içerisinde şâz kalmış da olan bir görüşle amel etmediklerini bizatihi konuyla ilgili sahih rivâyete uyduklarını söylemesi sahih hadislerle amel tasavvurlarının açık bir ifadesidir. 18. yüzyılda Hicaz ve Sind bölgeleri arasındaki ilmî irtibatın gücüne de işaret eden bu tartışma dönemin Hanefî fıkıh âlimleri arasında bir mezhebi taklid, mezhep içi tercih, mezhepler arasında intikal kavramlarına bakışları ve mezhep

tasavvurları arasında derin fikir ayrılıkları yaşandığına dair zengin veriler sağlamaktadır. Taklidin bir delile dayanmaksızın bir kimsenin görüşü ile amel edilmesi olduğuna dikkat çeken Muhammed Hayât es-Sindî hocasının delile dayanarak bu hükme vardığını belirterek onun intikal etmediğini bilakis ictihad yoluyla bu hükme ulaştığını zımnen dile getirmiştir. Bu iki ismin müntesibi oldukları Hanefî mezhebinin dayandıkları rivâyetleri hadis tenkidi açısından inceledikleri ve mezhebin görüşüne muhalefet eden sahih rivâyetleri tespit çalıştıkları anlaşılmaktadır. Ebû'l-Hasen es-Sindî mezhep geleneği içerisinde üretilmiş bir metin kaleme almak yerine hadis şerhleri zemininde söz konusu faaliyeti yürüterek ulaştığı neticeleri ifade etmiştir. Muhammed Hayât es-Sindî'nin hocasının mezhebin dayandığı delilleri inceleyebilecek seviyede bir âlim olduğunu belirtmesinden onu müctehid olarak gördüğü anlaşılmaktadır. Ebû'l-Hasen es-Sindî ve öğrencisi bir meselede bile ictihâd yeterliliğine sahip olan yâhut da avâm ile mutlak müctehid arasındaki müctehidlik derecelerinden birine ulaşan kimsenin tespit ettiği sahih bir rivâyet ile amel edebileceğini savunmaktadır. Ebû'l-Hasen es-Sindî hadislerin teâruzu durumunda birinin diğerini neshetmiş olabileceği ihtimâlini öncelemek yerine mümkün ise her iki rivâyetle de amel edileceği kanaatinde. Onun yukarıda arz edilen örnekler çerçevesinde Hanefî mezhebine gerek ibâdât gerekse muâmelâta dair çok sayıda meselede muhalefet ettiği görülmektedir. Görüşlerinin bir kısmının Şâfiî mezhebi bir kısmının ise Hanbelî mezhebi ile uygunluk arz ettiği tespit edilebilmektedir. Ebû'l-Hasen es-Sindî'nin cumhur kavramı ile ifade ettiği Hanefî, Mâlikî ve Şâfiî mezheplerinin üçünü de isabetli bulmadığı konulara da ulaşılabilir. Husûf namazıyla ilgili yukarıda yer verilen mesele buna örnek gösterilebilir.

Ebû'l-Hasen es-Sindî'nin kapsamlı şerh çalışmalarının dönemin en meşhur hadis hocalarından Muhammed Hayât es-Sindî'nin bu sahada mesai sarf etmemesi üzerinde etkili olduğu anlaşılmaktadır. Mezheplerin görüşlerini dayandıkları hadise dair deliller çerçevesinde tartışmak yerine Muhammed Hayât es-Sindî mezhepler arasındaki ihtilafların sebeplerini ele alan ve sahih hadislerle amel edilmesine vurgu yaptığı iki eseri ile bu konuları doğrudan inceleme yolunu seçmiştir. Mezheplerin teşekkülünden sonraki fikhî ihtilaflar ile önceki dönemdeki ihtilafları birbirinden ayıran Muhammed Hayât es-Sindî, müntesip fakihlerin kendi mezheplerini savunmak üzere hareket etmelerini ve sahih rivâyetlere uymak yerine mezhep birikiminden tahrîc yoluyla üretilen küllî ilkeleri esas almalarını eleştirmiştir. Onun tüm meselelerde bir mezhebi iltizâmı savunan bir intisap tasavvuruna sahip olmadığı mezheplerin ruhsat hükümleri ile amel etme gâyesiyle hareket edilmediği sürece intikâl yapabileceğini savunduğu görülür. Onun mezhep birikiminin nasıl oluştuğunu tespiti yönelik çalıştığı ve mezhep imamı ile müntesip fakihlerin mesâilerini birbirinden ayrılması gerektiğine vurgu yaptığı görülür. Dönemindeki fikhî âlimlerini de bu ayrımı bilmemekle itham etmektedir. Onun bir mezhebi iltizam, taklid ve intikal konularındaki Şah Veliyyullah ve Senûsî ile aynı kanaati paylaşmaları Hicaz merkezli ulemâ ağının bir takım ortak tasavvurlara sahip bulunduğunu göstermektedir. Muhammed Hayât es-Sindî'nin Muhammed b. Abdilvehhâb'ın üzerindeki tesirini inceleyen araştırmacıların hocasının onun üzerinde büyük bir etkisinin bulunduğunu söyledikleri görülür. Bir mezhebi iltizama mutlak olarak karşı çıkan, tekfir konusunda aşırı görüşlere sahip ve tasavvufu reddeden bir anlayışı temsil eden Muhammed b. Abdilvehhâb'ın görüşlerini Muhammed Hayât es-Sindî'nin etkisi ile izah etmek mümkün gözükmemektedir. Muhammed Hayât es-Sindî'nin kabirler konusundaki bir takım uygulamalara yönelik eleştirileri ve sahih hadislerle amel edilmesine yönelik vurgusunun onun üzerinde etkili olduğu fakat Muhammed b. Abdilvehhâb'ın bu hususlarda oldukça aşırı giden bir anlayışa yöneldiğini söylemek daha isabetli olacaktır. 18. yüzyıl Medine'sindeki ilmi tartışmaları Sindli bir hoca ve talebesi üzerinden tanımlamak mümkün olmamakla birlikte bu hoca-talebe çerçevesinde ortak birtakım kanaatlere sahip bir çevrenin bu bölgede geliştiğine yönelik tezi destekleyen verilere ulaşılabilirdiği söylenebilir. Kuzey Afrika'da Mâlikî bir çevre içerisinde yayılmış Senûsîliğin hiçbir mezhep tarafından savunulmayan ellerin göğsün üst kısmında bağlanması görüşünü neden savunduklarını izah etmek bu ilim çevresi içinde tartışma mevzuu edilen meseleler üzerinde mesai sarf etmekle mümkün gözükmemektedir.

KAYNAKÇA

- Abdülaziz el-Buhârî, Abdülaziz b. Ahmed b. Muhammed (1997). *Keşfü'l-esrâr*. Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye.
- Abdülhay el-Hasenî, Abdülhay b. Fahrüddin b. Abdilali (1999). *Nüzhetü'l-havâtir ve behcetü'l-mesâmi ve'n-nevâzir*. Beyrut: Dâru İbn Hazm.
- Abûd, Sâlih b. Abdillâh b. Abdirrahman (1408/1987). *Akâdetü's-Şeyh Muhammed b. Abdilvehhâb es-Selefiyye ve Eseruha fi'l-Âlemi'l-İslâmî*. Doktora Tezi. Medine: Câmîatü'l-İslâmiyye.
- Aynî, Ebû Muhammed Bedreddin Mahmûd b. Ahmed (1990). *el-Binâye fi şerhi'l-Hidâye*. Beyrut: Dâru'l-Fikr.
- Azimabâdî, Ebû't-Tayyib Muhammed Şemsü'l-Hak b. Emir Ali (1968). *Avnü'l-ma'bûd şerhu Süneni Ebî Dâvud*. Medine: el-Mektebetü's-Selefiyye.
- Aziz Ahmed (1990). *Hindistan ve Pakistan'da Modernizm ve İslam*. (çev. Ahmed Küskün), İstanbul: Yöneliş Yayınları.
- _____ (1995). *Hindistan'da İslam Kültürü Çalışmaları*. (çev. Latif Boyacı), İstanbul: İnsan Yayınları.
- Azra, Azyumardi (2014). Malay-Endonezya Bölgesinde Ulemâ Ağları ve Tecdid. Nail Okuyucu (çev.). *Batı Gözüyle Tecdid*. Nail Okuyucu (ed.), İstanbul: Klasik Yayınları, s. 155-180.

- Begavî, Ebû Muhammed Hüseyin b. Mes'ûd (1983). *Şerhu's-sünne*. Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî.
- Bilgrâmî, Gulâm Ali Âzâd (2015). *Sûbhatü'l-mercân fi âsâri Hindustân*. Beyrut: Dâru'r-râfideyn.
- Bilkan, Ali Fuat (2015). *Ekber Şah ve Din-i İllâhî*. İstanbul: Timaş Yayınları.
- Cebertî, Abdurrahman b. Hasan b. İbrâhim (ts.). *Târîhu acâibi'l-âsâr fi't-terâcim ve'l-ahbâr*. Beyrut: Dâru'l-Fâris.
- Cessâs, Ebû Bekir Ahmed b. Ali er-Râzî (1994). *el-Fusûl fi'l-usûl*. Kuveyt: Vüzâratü'l-Evkâf ve'ş-Şuûnî'l-İslâmiyye.
- _____ (1992). *Ahkâmü'l-Kur'ân*. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsî'l-Arabî.
- Dallal, Ahmed (2014). İslâmî İhya Düşüncesinin Kaynakları ve Hedefleri. (çev. Ahmet Aydın), *Batı Gözüyle Tecdid*. Nail Okuyucu (ed.). İstanbul: Klasik Yayınları, s. 89-124.
- Darîr, Ebû'l-Kâsım b. Ali b. Osman (2000). *el-Vâzıh fi şerhi Muhtasari'l-Hirakî*. Beyrut: Dâru Hidir.
- Daudî, Halid Zaferullah (1995). *Şah Veliyyullah Dehlevî'den Günümüze Pakistan ve Hindistan'da Hadis Çalışmaları*. İstanbul: İnsan Yayınları.
- Debûsî, Ebû Zeyd Ubeydullah b. Ömer b. İsa (2001). *Takvîmu'l-edille*. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye.
- Ebû'l-Hasen es-Sindî, Nûruddîn Muhammed b. Abdî'l-Hâdî (ts.). *Hâşiyetü'l-İmâm es-Sindî 'alâ Süneni'n-Nesâî*. Halep: Mektebetü'l-Matbuâtî'l-İslâmiyye.
- _____ (2011). *Hâşiyetü's-Sindî 'alâ Sahîhi Müslim*. Riyad: Müessesetu Beynûne.
- _____ *Hâşiyetü's-Sindî 'alâ Süneni't-Tirmizî*. Princeton University Library, nr. 269.
- Füllânî, Salih b. Muhammed b. Nuh b. Abdullah b. Ömer b. Musa (1997). *İkâzu himemi uli'l-ebâsâr li'l-iktidâ'i bi-seyyidi'l-muhâcirîn ve'l-ensâr*. Beyrut: Dâru'l-Feth.
- Gazzâlî, Muhammed b. Muhammed (1997). *el-Vasîf fi'l-mezheb*. Kâhire: Dârü's-Selâm.
- Haykel, Bernard (2014). Yemen Zeydileri Arasında Ehl-i Hadis Âlimleri. Nail Okuyucu (çev.). *Batı Gözüyle Tecdid*. Nail Okuyucu (ed.). İstanbul: Klasik Yayınları, s. 233-260.
- İbn Kudâme, Ebû Muhammed Abdullah b. Ahmed (ts.). *el-Muğnî*. Riyad: Dâru Âlemi'l-Kütüb.
- İbn Müflih, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Müflih el-Makdisî (2003). *Kitâbü'l-furû'*. Cidde: Dâru'l-Müeyyed.
- İbn Rüşd, Ebû'l-Velîd Muhammed b. Ahmed b. Muhammed (1982). *Bidâyetü'l-müctehid*. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife.
- İbn Kudâme, Ebû Muhammed Abdullah b. Ahmed (1998). *Ravzatü'n-nâzir ve cennetü'l-münâzir*. Beyrut: Müessesetü'r-Reyyân.
- İbnü'l-Hümâm, Kemâleddin Muhammed b. Abdilvâhid (2003). *Fethü'l-kadîr*. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye.
- İlîş, Ebû Abdullah Şeyh Muhammed Ahmed (1958/1378). *Fethü'l-aliyyi'l-Mâlik fi'l-fetvâ 'ala mezhebi'l-İmâm Mâlik*. Kahire: Mustafa el-Bâbî el-Halebî.
- İnce, İrfan (2014). *Medina im 12./18. Jahrhundert: Politische Strukturen, Beziehungen und Konflikte, mit Einblicken in den Gelehrten Diskurs*. Doktora Tezi. Fakultät für Philologie der Ruhr-Universität Bochum.
- İsmail Paşa el-Bağdâdî (ts.). *Hediyyetü'l-ârîfin esmâü'l-müellifin ve âsârü'l-musannifin*. Beyrut: Müessesetü't-Târîhi'l-Arabî.
- John O. Voll (1980). Hadith Scholars and Tariqas: An Ulama Group in the 18th Century Haramayn and Their Impact in the Islamic World. *Journal of Asian and African Studies*, C. 15, S. 3-4, s. 264-273.
- Kâsânî, Ebû Bekir b. Mes'ud b. Ahmed (2003). *Bedâiü's-sanai' fi tertibi's-Şerâi'*. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye.
- Kaya, Eyyüp Said (2001). *Mezheplerin Teşekkülünden Sonra Fikhî İstidlâl*. Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- _____ (2014). Batılı Gözüyle Modernleşme Arifesinde Tecdid. *Batı Gözüyle Tecdid*. Nail Okuyucu (ed.), İstanbul: Klasik Yayınları, s. 13-35.
- Lapidus, Ira M. (1997). Islamic Revival and Modernity: The Contemporary Movements and the Historical. *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, c. 40, s. 444-460.
- Levtzion-Weigert, Nehemia, Gideon (2014). 18. Yüzyıl Fas'ında İslah Faaliyetleri. (çev. Sevinç Bildik), *Batı Gözüyle Tecdid*. Nail Okuyucu (ed.). İstanbul: Klasik Yayınları, s. 127-153.
- Mâverdî, Ebû'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Habîb (1994). *el-Hâvi'l-kebir*. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye.
- Muhammed Hâşim b. Abdilgafûr es-Sindî (1414/1993). *Dirhemü's-surre fi vad'i'l-yedeyn tahte's-surre*. Pakistan: İdâretü'l-Kur'ân ve'l-Ulûmî'l-İslâmiyye.
- _____ (1414/1993). *Tersî'u'd-dürre 'alâ Dirhemü's-surre*. Pakistan: İdâretü'l-Kur'ân ve'l-Ulûmî'l-İslâmiyye.
- _____ (1414/1993). *Mi'yâru'n-nakkâd fi'temyîzi'l-mağşûş 'ani'l-ciyâd*, Pakistan: İdâretü'l-Kur'ân ve'l-Ulûmî'l-İslâmiyye.
- _____ (1414/1993). *Dürre fi izhâri ğaşşi nakdi's-surre*. Pakistan: İdâretü'l-Kur'ân ve'l-Ulûmî'l-İslâmiyye.
- Muhammed Hayât es-Sindî (ts.). *el-İkâf 'alâ sebebi'l-ihtilâf*. Ebû Hemmâm Muhammed b. Ali el-Yemenî el-Mekki (thk.). y. y.
- _____ (1993). *Tuhfetü'l-enâm fi'l-amel bi hadisi'n-Nebî 'aleyhi's-sâlatu ve's-selâm*. Ebû Ali Taha Bûsirih (thk.). Beyrut: Dâru İbn Hazm.
- Murâdî, Ebû'l-Fazl Muhammed Halil b. Ali b. Muhammed (1988). *Silkü'd-dürer fi a'yâni's-sânî 'aşer*. Beyrut: Dâru İbn Hazm.
- Müzenî, Ebû İbrâhim İsmâil b. Yahyâ (1998). *Muhtasaru'l-Müzenî*. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye.
- Nafî, Basheer M. (2013). İbn Abdülvehhâb'ın Hocası: Muhammed Hayât es-Sindî ve Ashâbü'l-Hadis Metodolojisinin İhyâsı. (çev. Ahmet Aydın), *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. IV, s. 203-228.
- Nesefî, Ebû'l-Berekât Abdullah b. Ahmed (1986). *Kesfü'l-Esrâr*. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye.
- Nevevî, Ebû Zekeriyâ Muhyiddin Yahyâ b. Şeref (ts.). *Kitâbu'l-Mecmu' şerhu'l-Mühezzeb*. Cidde: Mektebetü'l-İrşâd.
- Osman b. Bişr en-Necdî el-Hanbelî (1983). *Unvanü'l-mecd fi tarihî Necd*. Riyad: Matbuatu Dâretü'l-Melik Abdülaziz.
- Özcan, Azmi (2009). Sind. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. XXXVII, s. 242-244.
- Özkan, Halit (2012). Vâil b. Hucr. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, C. XL, s. 452.
- Özşenel, Mehmet (2001). Hadislerin Teâruzu Durumunda Mezheplerin Esas Aldıkları Temel Prensiplerine Dair Abdülaziz ed-Dihlevî'nin Bir Risâlesi. *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 3, s. 501-503.
- _____ (2009). Sindî, Muhammed b. Abdülhâdî. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. XXXVII, s. 245-246.
- _____ (2014). *Pakistan'da Hadis Çalışmaları*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları.
- Özşenel-Ahatlı, Mehmet, Erdinç (2006). XII/XVIII. Asır Hint Altıtası'nda Hadis-Fıkıh Merkezli Tartışma Konuları -Tettevî'nin Zebbü Zübübâtü'd-Dirâsât'ı Çerçevesinde-. *Usûl: İslâm Araştırmaları*, S. 5, s. 109-162.
- Râfî, Ebû'l-Kâsım Abdülkerîm b. Muhammed b. Abdülkerîm el-Kazvîni (1997). *el-Azîz Şerhu'l-Vecîz*. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye.
- Reichmuth, Stefan (2002). Arabic Literature and Islamic Scholarship in the 17th/18th Century: Topics and Biographies: Introduction. *Die Welt des Islams*, c. 42, S. 3, s. 281-288
- Sahnûn, Abdüsselâm b. Saîd et-Tenûhî (1994). *el-Müdevenetü'l-kübrâ*. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye.
- Salih Abdüssemmî el-Abî el-Ezherî (ts.). *Cevâhirü'l-iklîl şerhu Muhtasari'l-Allameti's-Şeyh Halil*. Beyrut: el-Mektebetü's-Sekâfiyye.
- Sendî, Muhammed b. Ali (1960). *Bugyetü'l-makâsüd fi hulâsati'l-mehâsüd*. Kâhire: Mektebetü'l-Kahire.
- _____ (1986). *İkâzü'l-vesnân fi'l-amel bi'l-hadis ve'l-Kur'ân*. Beyrut: Dâru'l-Kalem.
- Serahsî, Ebû Bekir Şemsüleimme Muhammed b. Ahmed b. Sehl (1993). *Usûl*. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye.

- _____. (ts.). *el-Mebsût*. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife.
- Sıddık Hasan Han, Ebû't-Tayyib Muhammed el-Kannevci (1978). *Ebcedü'l-ulûm*. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye.
- Sülemî, Ebû Bekir Muhammed b. İshâk b. Huzeyme (1975). *Sahîhu İbn Huzeyme*. Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî.
- Şâfiî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İdris b. Abbâs (2001). *el-Ümm*. Mansure: Dâru'l-Vefâ.
- Şah Veliyyullah, Ahmed b. Abdirrahim b. Vecihüddin ed-Dihlevî (1398/1978). *el-İnsâf fi beyâni sebebi'l-ihtilâf fi'l-ahkâmî'l-fikhiyye*. Kahire: el-Matbaatü's-Selefiyye.
- Şevkânî, Ebû Abdullâh Muhammed b. Ali el-Havlânî (1427/2006). *Neylü'l-evtâr şerhi Münteka'l-ahbâr*. Demmam: Dâru İbni'l-Cevzî.
- Şirâzî, Ebû İshak Cemâleddin İbrâhîm b. Ali b. Yusuf (1996). *el-Mülhezzeb fi fikhi'l-İmâm eş-Şâfiî*. Dımaşk: Dâru'l-Kalem.
- Tahâvî, Ebû Câfer Ahmed b. Muhammed el-Ezdî (1994). *Şerhu meâni'l-âsâr*. y.y.: Âlemü'l-Kütüb.
- Topal-Keskin, Şevket, Zahide (2016). Uygulama ve Delilleri Açısından Dört Mezhebe Göre Namazda Ellerin Durumu. *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, C. 28, s. 391-415.
- Voll, John O. (1975). Muḥammad Ḥayyâ al-Sindî and Muḥammad ibn 'Abd al-Wahhâb: an Analysis of an intellectual group in eighteenth-century Madîna. *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, C. 38/1, s. 32-39.
- _____. (2002). 'Abdallâh İbn Salim al-Basri and 18th Century Hadîth Scholarship. *Die Welt des Islams*, C. 42, S. 3, s. 356-372.
- _____. (2014). Muhammed Ḥayyât es-Sindî ve Muhammed b. Abdülvehhâb: 18. Yüzyıl Medine'sinde Bir Entelektüel Grubun Tahlili. Mustafa Demiray (çev.). *Batı Gözüyle Tecdid*. Nail Okuyucu (ed.), İstanbul: Klasik Yayınları, s. 53-54.
- Zirikli, Hayreddin (1984). *el-A'lâm*. Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn.